

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय गीतक

दा क्र ९४०

IRBK-0100940

IRBK-0100940

IRBK-0100940

दा न क ०
२००

१३/५. ३१३०

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

सूचना :- खाली दिलेल्या तारखेपर्यंत पुस्तक परत करावे,
तसे न केल्यास घटना नियम क्र. ५ (८) नुसार
प्रतिदिनी ५ पैसे जादा वर्गणी भरावी लागेल.

15 MAY 1975

2 2 JUN 1978

संगीत उद्यमंगल नाटक.

अंक पहिला.

(मुली मंगलाचरण करितात

पद १

(राग यमन. ताल त्रिवट.)

नृ-हरि-तनू-धर हरि भजूं या भैरवी सौम्य विभुची
मूर्ति निरंजन मनुज-कृति-फलद नेणते ह्यगती
संकटकरही संकटहर ॥ ध्रु० ॥

ग्रह नवही नटे हा स्थित निजपदी भ-राशि-रूप
सम दिन-मासीं मुहूर्त घटिका काल सकल ॥

पद २

(राग हमारि. ताल झंपा.)

राधिका कुंजवनिं । धुंडिते नाथ तंव । सखीशीं प्रणयरत ॥
निपट पाहे तथा ॥ ध्रु० ॥ न अपराधिक समज । सुमुखि
अपराधिकां । तिजसिं बोले चतुर । करो हरि तो दया ॥

प्रवेश पहिला.

स्थळ-रतनपुर-राजवाडा. पद्मावती राणीचा एक महाल.
पद्मावती:- (गायन करित प्रवेश करिते.)

पद ३

(राग दरवारी कानडा. ताल त्रिवट.)

नवल गमे मज ग्रह-चिंता । विग्रहवंता होय दुरंता ॥ ध्रु० ॥
मंगल अवनी-सुत अतिसुंदर । होय अमंगल कैसा अवनी-नाथा ॥

दुर्गावती:—(प्रवेश करून) सखे पद्मावती, येतां येतां मी तुझ्या गाण्यापैकीं शेवटचा ग्रहचिंता हा शब्द ऐकला.

पद्मावती:—(चपापून स्वगत) माझे हृदय इनें ताडलें कीं काय ? (उचड) बरें मग ?

दुर्गावती:—तेव्हां झटलें, आज पद्मावतीला ग्रहचिंता कुठची आठवती आहे ? कर्तृत्वाची माणसें असतात तीं ग्रहांच्या वर्चस्वाला जुमानित नसतात. सखे, लंकानाथ सिंहासनाला नवग्रहांच्या पायऱ्या करून त्यांना पायाखांलीं तुडवून साऱ्या त्रिभुवनावर सत्ता गाजवीत होता.

पद्मावती:—पण रावणाच्या पायऱ्या झालेले नवग्रह त्यांवेळीं पालथे पडले होते, झणूनच रावणाची जबरदस्ती चालली बरें !

दुर्गावती:—एकूण ग्रहांनासुद्धां ग्रहदशा सुटली नाहीच ! तर मग ते आह्मां मानवांप्रमाणें दुर्बलच समजले पाहिजेत. मग त्यांच्या पीडेबद्दलची चिंता पाहिजे कशाला ?

पद्मावती:—पण ग्रहांच्या पीडेची चिंता पडली आहे कुणाला ! मी झणत होतें गृहचिंता आणि तूं ऐकलेंस ग्रहचिंता ! त्याला मी काय करूं ?

दुर्गावती:—वा ! ही तरं त्यांहीं नवलौची गोष्ट ! हें पहा, अष्टनौयिकांतली सर्वांत उंच पायरी स्वाधीनभर्तृकेची आहे. आणि ती पदवी तर तूं कधींच बळकावून बसली आहेस ! खरें ना हें ?

पद्मावती:—(हंसत) स्वाधीनभर्तृका ? होय. सध्यां तरी तें पद मला मिळालें आहे खरें !

दुर्गावती:—झालें तर ! नवरे आपल्या अनुरोधानें कसे वागतील ही काय ती वायकांना चिंता असायची. तूं तर स्वतःला स्वाधीनभर्तृका झणवतेस आणि मग तुलाग गृहचिंता कुठून आली ?

पद्मावती:—दुर्गावती, संसारांत चिंता ही ज्याची त्याच्यापरी सर्वांना लागलेलीच आहे. मी राजपत्नी आहे तरी माझा सर्व काळ आनंदांत जात असेल असें मानूं नकोस !

पद ४

(राग यमन. ताल त्रिवट.)

आण तव गडे ! । सुख मला । नृप-रमणी-वैभविं नोहे ।
जारी पति मानो । गुण-गण वानी । मनिंचें जाणी ॥ ध्रु० ॥
सदन-भार । समज अनिवार । हुर हुर थोर झुरवि हें हृदय सतत ॥

तूं संसार करूं लागलीस ह्मणजे गृहिणींच्या चिंता काय असतात
तें सर्व तुझें तुलाच कळूं लागेल.

दुर्गावती:—(हंसत) बरें बरें ! अहो संसार केल्या संवरलेल्या आर्जा-
बाई ! आपला उपदेश मी मान्य करतें ! राहूं दे ती गृहचिंता तुझी
तुझ्याजवळ ! मी इतकेच कळवायला आलें आहे कीं, मी आतां घरीं
जायला निघालें.

पद्मावती:—खरेंच का दुर्गावती ? आतांच निघणार ? बरें आहे.
कलावती, (कलावती येते.) तईसाहेब आतांच घरीं जायला निघ-
णार. त्यांच्या स्वारीची सर्व तयारी नीटनेटकी झाली आहे कीं नाही,
एवढें पाहून ये बरें. (कलावती जाते.)

दुर्गावती:—पद्मावती, आपण वाराणसीस पाठशाळेंत शिकत होतो
तेव्हां गुरुजीनीं चर्चेसाठीं एकदां बायकांनीं राजकारणांत मन घालावें कीं
न घालावें असा उपन्यास केला होता तो आठवतो का तुला ?

पद्मावती:—तो कसा मी विसरेन ? पाठशाळेंत कितीक दिवस तो
वाद मारे धूमधडाक्यानें चालला होता ! बाकीच्या सर्व मुली एकीकडे
आणि आम्ही दोघी एकीकडे. मुली म्हणायच्या कीं, बायकांनीं संसार
तेवढा करावा. राजकारण हा मुळीं स्त्रियांचा विषयच नव्हे !

दुर्गावती:—आणि आम्ही म्हणत होतो कीं, बायकांनीं संसार सोडून
राजकारणांत पडूं नये हें कबूल. पण जर एखाद्या महत्त्वाच्या राजकार्याचा
नाश पुरुषांच्या हातून झाला तर त्याचे दुष्परिणाम निमृष्टपणें सोसून
बायकांनीं मुळमुळ रडत घरांत बसून रहावें हें नाचकीचें काम आहे !
त्यांनीं सुद्धां नासलेलें राजकारण सुधारण्यासाठीं आपलें बुद्धिकौशल्य खर्ची-
यला पुढें सरसावलेच पाहिजे ! आतां एवढें मात्र खरें कीं, बायकांनीं
राजकारणांत मन घालायचें तर संधि करण्यापुरतें म्हणजे प्रतिस्पर्ध्यांतला

कलह मांडून त्यांत परस्पर मैत्री उत्पन्न करण्यापुरतें मात्र मन घालावें. लढाऊ राजकारणाच्या भरीस त्यांनीं पडूं नये.

पद्मावती:—तें कां वरें ? मी तर म्हणतें कीं, प्रसंग पडेल तर तरवार मारायलासुद्धां बायकांनीं कचरतां कामा नये !

दुर्गावती:—मला नाहीं तसें वाटत ! संधि घडवून आणायला आवश्यक लागणाऱ्या दया, क्षमा, शांति, प्रीति या सर्व स्त्रिया आहेत. त्या स्त्रियांच्या हृदयाचें अधिष्ठान करून रहाणाऱ्या देवता आहेत ! या देवतांच्या अनुकूलतेमुळें स्त्रियांना संधिकार्य जसें सुगम होईल तसें संग्रामाचें कार्य होणार नाहीं. कारण त्यांत लागणारे मंत्र, पराक्रम, उत्साह हे सारे पुरुष आहेत. ते लढाईत दहादहा जखमा लागलेले राव आणि मोठमोठे बहादूर वीर यांच्याच घरीं पाणी भरायचे ! ते आम्हां बायकांच्या हातीं लागावे कसे ?

पद्मावती:—बायका या स्वतः राव नसतील आणि बहादूरही नसतील, पण नानायत्नांनीं पुरुषांना वश करून घेण्यांतली त्यांची रावबहादुरी सर्वमान्य आहे ! मंत्र, उत्साह, पराक्रम हे पुरुष असले म्हणून काय झालें ? त्यांनाही बायकांनीं वश करून आपल्या ताब्यांत आणलेंच पाहिजे !

दुर्गावती:—छे छे ! संग्राम म्हटला म्हणजे तो अतिनिर्दय राक्षसी-वृत्तीचा हिंसापूर्ण असा व्यवहार आहे ! तो करण्याची इच्छा कोमल अंतःकरणाच्या स्त्रियांनीं कधींही धरूं नये !

पद्मावती:—आह्लांला युद्धकर्म दे म्हणून कोणी स्त्रिया देवाजवळ मुद्दाम मागणें मागायला कांहीं जात नाहीत; इतकें असून तें युद्धकर्म कपाळीं आलेंच तर केलें पाहिजे. तिथे डरून काय उपयोग !

दुर्गावती:—पण युद्धनीति ही कपटवेष, कपटभाषण आणि कपटकर्म करायला शिकवते. आणि तसें केल्यानें स्त्रियांच्या चारित्र्याला अपवाह येतो.

पद्मावती:—पातिव्रत्य संभाळणें हा स्त्रियांचा मुख्य धर्म आहे. तेवढां धर्म पाळला म्हणजे युद्धकर्मांत इतर अपवाद येतील त्यांची पर्वा मानण्याचें कांहीं एक कारण नाहीं. असो. आजच्या स्थितीला आमचा हा वाद अगदींच अप्रस्तुत आहे. समुद्र तरायचा झाला तर तो नावेंत वसून तरावा

कीं कमरेला भोंपळे बांधून तरावा, हिमालयाचें शिखर चढायचें तर स्वतःच्या चालीनें चढावें कीं बकऱ्याच्या पाठीवर वसून चढावें, या-सारखाच आपला हा वाद निवळ करमणुकीचा विषय आहे. कारण तुला काय आणि मला काय, असलीं तहाचीं अथवा लढाईचीं राजकारणें ढवळण्याचा प्रसंग जन्मांतसुद्धां कधीं यायचा नाही !

दुर्गावती:—हां हां ! तसें मात्र समजूं नकोस बरें ! तूं पतकरला आहेस विग्रहवाद आणि मीं पतकरला आहे संधिवाद. आणि त्याप्रमाणें स्वतः आचरण करून दाखवण्याचें कारण मला माझ्याच घरांतून कसें उत्पन्न झालें आहे हें तूं जाणतेच आहेस.

पद्मावती:—होय. तुझे वडील भीमसिंगराजे यांच्या मनांत पापबुद्धि उत्पन्न होऊन त्यांनीं आम्हांशीं विषाड पुकारला आहे, आणि त्यांच्या आज्ञेवरून तुझा भाऊ कुमार हिरासिंग यानें फौजेसह आमच्या राज्यावर चाल करून सरहद्दीच्या प्रांतांत लुटालुटीचा धुमाकुळ माजवला आहे, अशा बातम्या आल्या आहेत.

दुर्गावती:—आणि त्यासाठींच मी घरीं पोंचल्याबरोबर वडिलांना युद्धापासून परावृत्त करण्याची खटपट करणार आहे.

पद्मावती:—फार चांगली गोष्ट ! पण ही खटपट तूं भीमसिंगांचीं आज्ञे करून त्यांची मर्जी न दुखवतां समजूत घालून करणार असेंच ना ?

दुर्गावती:—हें उघडच आहे. दुसरें काय मी करणार ?

पद्मावती:—तसें असेल तर मग तुझ्या कारस्थानाचा ओनामाच मुळी चुकला आहे बरें ! कसा म्हणशील, तर तूं वाराणसीहून गुरुजींचा निरोप घेऊन परभारें माणिकदुर्गाला आपल्या घरीं चालली होतीस; ती मुद्दाम वाट सोडून तुझ्या वडिलांच्या शत्रूच्या म्हणजे आमच्या घरीं मला भेटायला आलीस. या तुझ्या कृत्यानें भीमसिंग संतोषी होतील कीं क्रुद्ध होतील हें सांग बरें ?

दुर्गावती:—पण मी तरी त्यांच्याच कामासाठीं तुझ्याकडे आले आहे ना ?

पद्मावती:—भीमसिंगाचें काम आणि मी करायचें ? मी तें साफ करणार नाही. मीं शत्रूच्या उपयोगीं कां पडावें ?

दुर्गावती:—(हंसत) अग चुकलें. त्यांचें काम नव्हे, माझे काम

पद्मावती:—तसें असेल तर गोष्ट निराळी. तुझे काम तें माझेच काम ! सांग काय करूं तें ?

दुर्गावती:— हें पहा, युध्यमान राजांचें सख्य करून घायचें तर त्याला दोही पक्षांची थोडी थोडी अनुकूलता आगाऊ असावी लागते. जेव्हां समेटाची संधी येईल तेव्हां माझ्या वडिलांचें मन मी खात्रीनें वळवीन.

पद ५

(राग मियाचा मल्हार. ताल एका.)

मोह-दशा-वशा सखे जनका । क्षय-भय नोहे ।

बुद्ध करिन त्या । प्रार्थना-प्रभावे ॥ ध्रु० ॥

समर-शमन झाणि व्हावे । जग सुखित असावे ।

न रुसावे । प्रिय मम जगदीशें सफल हेंचि करावे ॥

असें जरी आहे तरी प्रतिपक्षाची पायधरणी करण्यांचां प्रसंग येईल तेव्हां तिथे माझी भीड कशी चालेल ? माझा वशिला काय तो तुझ्यापार्शी. आणि ऐन वेळीं तूं युद्धक्षेत्रांत हजर असशील असा थोडाच भरंवसा वरतां येतो आहे ! तेव्हां मी म्हणतें, कीं आजच तूं लक्ष्मणसिंग महाराजांच्या कानावर ही गोष्ट घालून मीं योजलेल्या सत्कार्याला त्यांचीं अर्धीमुर्धी कबुली आंगाऊ मिळवून दे.

पद्मावती:—छे छे बॉई ! लढाईची गोष्ट आणि ती या वेळीं त्यांच्या कानांवर घालायची ! अगदीं नांवसुद्धां काढूं नकोस.

दुर्गावती:— कां बरें ? स्वाधीनभर्तृके ! असें कां बोलतेस ? नवऱ्या-कडून एवढेही काम करून देणें तुझ्यानें होत नाही माझ्यासाठीं ?

पद्मावती:—सखे, तूं सांगतेस तें काम; तूर्त माझ्यानें व्हायचें नाही ! तें कां व्हायचें नाही, याला कारण सबळ आहे. पण तें कारणही मला सांगतां येत नाही !

दुर्गावती:—तुझी मला फार आशा वाटत होती गडे ! पण तूं नाहीच म्हणतेस तिथे काय करायचें ? बरें, आतां एवढें तरी कर कीं, लक्ष्मणसिंग-महाराजांच्या नांवचें एक पत्र मला लिहून दे. पत्रांत मजकूर इतकाच

असावा कीं, उभयपक्षां सलोखा रहावा ह्यणून दुर्गावती जें जें सांगेल तें तें मीच सांगतें असें समजावें, आणि निःशंकपणें मान्य करावें.

पद्मावती:—आलें ध्यानांत. पण याला पत्र कशाला पाहिजे ? पत्रा-पेक्षांही अधिक विश्वासाची एक उत्तम वस्तु तुला देतें. (आपल्या बोट्यांतून मुद्रिका काढून तिच्या बोट्यांत घालते.) ही मुद्रिका नीट जपून ठेव आणि तूं म्हणतेस तें कारण जेव्हां उत्पन्न होईल तेव्हां महाराजांना ही दाखव; ह्यणजे तूं जें जें सांगशील तें तें प्रत्यक्ष मीच बोलतें आहे असें समजून ते निमूटपणें मान्य करतील. अगदीं तिळमात्र दिक्कत घ्यायचे नाहीत. मात्र या मुद्रिकेचा एकदांच उपयोग करण्याची परवानगी मीं तुला दिली आहे.

दुर्गावती:—(हर्षानें) सखे पद्मावती ! तूं हा माझ्यावर मोठाच उपकार केलास. आणि यानें माझें निम्में काम आजच पार पडलें असें मी समजतें. या मुद्रिकेचा एकदांच उपयोग करण्याची तुझी शर्त मी इमानानें पाळीन वरें ! याउपर युद्ध थांबवून तुझा नवरा, आणि माझे वडील यांमध्ये सौरस्य करून देण्याचें काम जर या दुर्गावतीला जिवाचा सुद्धां बळी देऊन करतां येण्याजोगें असेल तर तें ती करून दाखवील. ही तिची प्रतिज्ञा ऐकून ठेव.

पद्मावती:—देव करो आणि तुझा यत्न सफळ होवो !

कलावती:—(प्रवेश करून दुर्गावतीस) तार्ईसाहेब, निघण्याची सर्व तयारी झाली आहे.

दुर्गावती:—तर मग आतां निघालेंच पाहिजे. येतें वरें ! पद्मावती, ज्या आम्ही क्षणभरसुद्धां एकमेकांना विसंबत नव्हतो, त्याच आम्ही या-उपर नुसत्या दर्शनसुखालासुद्धां पारख्या होणार ! आम्हां बायकांचा आयुष्यक्रम देवानें पुरुषायत्त करून ठेवला ! ते नेतील तिकडे आम्ही जायचें आणि ते राहतील तिकडे रहायचें !

पद. ६.

(राग जयजयवंती. ताल झंपा.)

सुहार्दा भुकेला । स्त्री-भाव केला ।

स्वातंत्र्य लीला । न ठावी तयांला ॥ ध्रु० ॥

अनुराग-रुचिरा । मन देति अबला ।

निजभाव विसरतां । त्या होति महिता ॥

तूं लक्ष्मणसिंग महाराजांची पट्टराणी झालीस. तुझें ऐश्वर्य पाहून फार फार संतोष झाला. माझ्या भावी आयुष्यक्रमाचा लखोटा अजून फुटावयाचा आहे !

पद्मावती:-दुर्गावती, देव सद्गुणांचा कैवारी आहे. जें ऐश्वर्य माझ्या वांट्याला आलें तेंच तुझ्याही वांट्याला येईल बरें ! चिंता करूं नकोस. (परस्परांस आलिंगन दत्तात. दुर्गावती जाते. गणक येतो.) या गणकाचार्य, या. स्वारीच्या दर्शनाला जाऊन आलांत हें पोषाखावरून दिसतेंच आहे ! काय चालला आहे तिकडे उद्योग ?

गणक:-महाराजांनीं आपली तसवीर काढली आहे ना ? त्याच तसविरींत रंग भरण्याचें काम चाललें आहे. अगदीं गर्क होऊन गेले आहेत. आणि राणीसाहेब ! आपणही वसंतोत्सवांत त्यांना खूप रंगवून सोडलें आहे ! मी अर्धी घटका तिथे होतों तितक्यांत पांच चार वेळां आपली आठवण निघाली होती.

पद्मावती-(हर्षानें) होय ना ! जातें. आतां लौकरच तिकडे जातें. बरें, मी सांगितलें होतें त्याप्रमाणें वर्षफळ ऐकवण्याचा थाट उतरलात ना ? काय सांगितलेंत वर्षफळ ?

गणक-काय सांगितलेंत हें काय विचारावें ! जशी आपली सूचना होती तसेंच बोललों. मात्र तें दरबारी भाषेनें खेकड्याच्या चालीप्रमाणें वांकडें वांकडें बोललों इतकाच काय तो फरक ! महाराजांच्या राज्यांत पर्जन्याची भरपूर वृष्टि होऊन शेतकऱ्यांचे डोळे ठणठणीत कोरडे रहातील. धान्याची समृद्धि होणार असल्यामुळें सर्वांना पोटभर अन्न मिळेल. मात्र दुष्काळ व त्यावर पोटें जाळणारे व्यापारी उपाशीं मरतील. प्रजाजनांत संतोषाचा फैलावा होईल, पण वैद्य मात्र कष्टी रहातील. कारण, यंदां रोगराई औषधालासुद्धां मिळायची नाही, मग रोगराईवर औषध घेतो कोण ? याप्रमाणें दिली मनमुराद साखर पसरून आणि आलों निघून !

पद्मावती:-आणि शत्रुपीडेबद्दल काय सांगितलेंत ?

गणक:-छान सांगितलें ! म्हटलें महाराज ! सरकारची तरवार आणि शत्रुपीडा हा शब्द हीं दोन्ही आतां कोशांतच राहूं या !

कारण यंदांचेंच काय, पण पुढचें दहा पंधरा वर्षांचें गणित करून पाहिलें, तरी या राज्याला शत्रुपीडेचा योग कुठे आढळला नाहीं. तेव्हां म्हटलें, कपिलाषष्ठी साठ वर्षांनीं येते, तसाच हा योगदेखील फार दूरवरचा असावा; म्हणून दिला गणिताचा नाद सोडून !

पद्मावती:—(हंसत) किती खोटें बोललांत हो !

गणक:— खोटें बोललों ! त्याचा कसला आला आहे विधि आणि निषेध ! राजद्वारीं असें करावें तेव्हांच निभाव लागायचा ! तिथे खरें बोलायला जावें तर वत्तिशीच्या पथकांतले काय थोडे जवान हजेरीला उभे असतील तेसुद्धां तत्काळ लोटांगणें घालायचे ! आपल्याशीं मात्र राणीसाहेब, मला खोटें बोलतां येत नाहीं. कारण मी आपल्या खासदि-मतीचा ज्योतिषी. सूक्ष्म रीतीनें गणित वर्तवून जें कांहीं इष्टानिष्ठ फळ येईल तें मला आपणाला सांगितलेंच पाहिजे. आणि तें यापूर्वीच सांगून टाकलें आहे. काळजी करण्याजोगी सर्वांत मुख्य गोष्ट हीच आहे कीं महाराजांच्या राशीला आठवा मंगळ आलेला आहे. हें आठवें स्थान म्हणजे—हो, उच्चारायलासुद्धां भय वाटतें, पण सांगतांच आतां—या आठव्या स्थानाला मृत्युस्थान म्हणतात.

पद्मावती:—(अंगावर शहारे आणून) अगबाई ! काय भयंकर संकट हें !

गणक:—आपल्या राज्यावर परचक्र चालून आलें आहे. महाराज आहेत अतिशय तापट आणि लढाईला उतावळे ! जर का ते शत्रूशीं लढाई घायला बाहेर पडले, तर कांहीं तरी भयंकर अनर्थापांत झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. याकरतां परचक्राची वार्ताच मुळीं त्यांच्या कानावर जाऊं नये याबद्दलची काय सावधगिरी ठेवायची ती ठेवली आहे ना ?

पद्मावती:—तशी सावधगिरी ठेवण्यांत मी कशी चुकेन ? एक महिनाभर महाराजांनीं अंतःपुराबाहेर मुळीं पडूंच नये आणि राज्यकारभाराची गोष्ट त्यांच्यापुढें केव्हांही निघूंच नये, येथपर्यंत मीं बंदोबस्त केला आहे.

गणक:—छे छे, आपली इतकी दक्षता असल्यावर मग बोलायचें कांहीं राहिलेंच नाहीं ! आज मी आलों आहे तो आणखी एका नाजूक संकटाची बंदी घायला आलों आहे.

पद्मावती:—संकट आणखी नाजूक ! तो काय प्रकार आहे तो सांगतरी !

गणक:—महाराजांना लवकरच केव्हां तरी द्वितीयभार्येचा योग दिसून येतो आहे.

पद्मावती:—एवढेच ना ? कांहीं चिंता नाही. थोरल्या अरिष्टाचा जिने इतका कडेकोट बंदोबस्त केला, तिला या धाकट्या अरिष्टाचा बंदोबस्त करणें काय मोठें अवघड आहे ? तुम्हीं सावध केलेंत, चांगलें झालें. कांहीं काळजी करूं नका वरें !

गणक:—तर मग येतों आतां.

पद्मावती:—थांबा थोडे. विद्याधर ! (विद्याधर येतो.) गणकाचार्यांना पाडव्याचा पोषाख द्यायचा असतो तो आण आणि त्यांना दे. (विद्याधर वस्त्रें आणतो व गणकास देऊ लागतो.)

गणक:—देवी, हें उपकारांचें ओइयावर ओइें आणखी कशाला ? पण आपली मर्जी मोडणें हेंही वाईटच ! (वस्त्रें घेऊन) साम्राज्याभिवृद्धिरस्तु ! सौभाग्यसमृद्धिरस्तु ! पुत्ररत्नप्राप्तिरस्तु ! (जाऊं लागतो.)

पद्मावती:—थांबा. थोडें विचारतें त्याचें उत्तर द्या. ही तुमची मुलगी कलावती माझ्याजवळ उभी आहे आणि तो विद्याधर माझा पत्रलेखक आहे. माझ्या मते या दोघांचें जोडपें चांगलें शोभतें. तथापि मुलगी तुमची. तेव्हां तुम्ही ठरवाल तेंच खरें. तुम्हाला कसें वाटतें ?

गणक:—छे छे, राणीसाहेब, माझ्या मुलीकरतां विद्याधर हा वर मला पसंत करवत नाही.

पद्मावती:—(हसत) कां वरें ? विद्याधराची विद्या चांगली आहे ह त्याच्या नांवावरून नाही का कळत ?

विद्याधर:—(स्वगत) डोंगर जसा धरणीधर अथवा गंगाधर, तसे आम्ही विद्याधर !

गणक:—त्याची विद्या चांगली असेल. पण नुसती विद्या मला काय करायची ? वराच्या बाबतींत तीन प्रकार ठरवतां येतात. ज्याला विद्या नाही आणि द्रव्य नाही तो अधम, ज्याला विद्या आणि द्रव्य भरपूर अनुकूल आहेत तो उत्तम. आणि ज्याला नुसती विद्या आहे तो मध्यम.

विद्याधर:-अहो, मध्यम तोच उत्तम ! मध्यमपांडव तोच उत्तम-पांडव ! एरवीं देवानें धर्मीला सोडून त्या मध्यमपांडवाला गीता कशाला सांगितली असती ?

गणक:-अरे वाचाळपंचानना ! मलादेखील एखादी गीता सांगायची असती तर तुलाच उत्तम श्रोता ह्मटलें असतें. पण इथे धायची आहे मुलगी ! पोटाचा गोळा परक्याच्या पदरांत बांधायची गोष्ट फार न्यारी आहे बाबा ! असा उतावळा होऊं नकोस. तूं सर्व विद्यांचा सारसंग्रह केला असशील. पण दारसंग्रह करायची विद्या तुला अजून शिकायची आहे !

पद्मावती:- (हंसत) अहो, त्याला असे झिटकारूं नका. या गोष्टीचा स्वस्थपणानें विचार करा.

गणक:-आतां कुठचा विचार सुचतो आहे या दुर्दैवी गणकाला ! मी रात्रंदिवस निराळ्याच घोरांत पडल्यामुळें कलावतीच्या लग्नाचा विचार मला कांहीं एक सुचत नाही. माझ्यांही राशीला महाराजांप्रमाणें आठवा मंगळ आलेलाच आहे !

पद्मावती:-होय. तें तुम्ही पूर्वीं बोललां होतां. आतां आणखी अस्वस्थता उत्पन्न करण्याजोगें नवीन काय झालें आहे ?

गणक:-काय सांगावें राणीसाहेब ! महाराजांप्रमाणें मलासुद्धां यंदां द्वितीयभार्येचा योग आहे असें गणितावरून नुकतेंच कळलें !

पद्मावती:- (आश्चर्याने) काय ! या उतारवयांत तुम्ही नवी बायको करणार ?

गणक:-इथे कुणाला नव्या बायकोची हौस आहे ! पण आभाळांतल्या ग्रहांनीं एकदां आग्रह धरला म्हणजे आम्हां पृथ्वीवरच्या मानवांचें चालतें आहे कुठे ? अस्मानी सुलतानी ह्मणतात ती हीच ! ते वर, आम्ही खालीं ! ते झाले वरिष्ठ आणि आम्ही ठरलों कनिष्ठ ! वरिष्ठांच्या हुकमापुढें कनिष्ठांना मान वांकवलीच पाहिजे ! आतां ही नवी बायको वरिष्ठांच्या हुकमानें आम्हांकडे येणार. ती केव्हां येऊन मानगुटीस बसते याचा नाही नेम ! या अरिष्ठांतून धडपणें एकदांचा सुटलों म्हणजे मग कलावतीच्या लग्नाचा विचार कर्तव्य आहे. तेथपर्यंत मला कांहीं सुचत नाही. (जातो.)

विद्याधरः—देवी, या जोशीबुवांचा मतलबसिंधु फार खोल आहे. मुलगीची विक्री करून बायकोची खरेदी फुकटांत पाडायची हा यांचा कावा मला स्पष्ट दिसतो आहे.

पद्मावतीः—अरे, पण द्वितीयभार्येचा योग मला गणितावरून कळला असं ते म्हणताहेत ना ?

विद्याधरः—त्यांत काय आहे ? गणितांतून अमुक गोष्ट काढायचीच म्हटल्यावर वाटेल ती काढतां येईल. पण ती खरी नव्हे. दुसरें लग्न करावें या दुर्वासनेचें बिंब यांच्या मनांत कधींच उद्भवलें आहे आणि आतां त्या बिंबाचें प्रतिबिंब हे गणितांत पाडून स्वतःची वंचना करून घेत आहेत! कारण प्रतिबिंब हें केव्हांही खोटेंच असणार ! असो. कलावतीच्या बाबतींत यांनीं आज आपला देखील शब्द मानला नाही ! हरकत नाही. याउपर माझा विचार मीच पाहून घेतों. उगीच माझ्या हातून कुठे थोडें वेडें वांकडें झाल्याचा बोभाटा कानावर आला तर तिकडेमात्र कानाडोळा असावा म्हणजे झालें ! (कलावती व विद्याधर जातात.)

पद्मावतीः—मंगळाच्या आठव्या स्थानाला मृत्युस्थान म्हणतात हे गणकाचे शब्द आठवले म्हणजे भयानें अंग थरारून जातें ! तथापि काय चिंता आहे ? महाराजांना अंतःपुरावाहेर न सोडण्याविषयीं जो मीं सावधपणा ठेवला आहे त्यांत कसूर होऊं दिली नाही म्हणजे आठवा मंगळ झाला तरी माझें काय करणार आहे !

पद ७

(राग बिहाग. ताल एका.)

घावरा नको होऊं माझ्या जिवा ।

भौम-रोष केसा पतिला भया दावी ॥ ध्रु० ॥

गळां हार तसा नाथ राहो

वियोग नसो तुवां हा महोपाय करावा ॥

(जाते.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळः—रतनपूर. राजवाड्याच्या दुर्वा रस्ता.

(ठाकूर रामसिंग यतो.)

रामसिंगः—आतां काय करावें या पंचाइतीला ? एक महिना होऊन गेला, राणीनें आमच्या महाराजांना अंतःपुरांतल्या विलासांत इतकें दंग करून सोडलें आहे कीं, आपण राजे आहों, प्रजासंरक्षणाचें कर्तव्य आपल्याला बजावलें पाहिजे, या गोष्टीचें त्यांना भानच राहिलें नाहीं असें वाटतें. बरें, त्यांना सावध करायला जावें तर राणीनें चौकीपहाऱ्याचा असा कडेकोट बंदोबस्त केला आहे कीं, कुणाची गांठ नाहीं, भेट नाहीं, दाद नाहीं, फिर्याद नाहीं! राज्यकारभाराचें गाडें सारें सुरळीत चाललें असतें तर राजाराणीच्या या लालझगड्यांना कोण विचारीत होतें म्हणा ! पण इकडे राज्यावर आली आहे परचक्राची धाड आणि तिकडे महाराज अंतःपुरांत दडी देऊन बसले ते तोंड बाहेर काढीनात ! याला काय उपाय करावा ? विषयलंपट होऊन स्त्रीचा दास झालेल्या या राजाला धिक्कार असो !

पद ८.

(राग—मुलतानी. ताल—त्रिवट.)

मृग-नयना निर्दयतमा होय परिहासीं पंडिता धिगधिग
तथा नाचवी भ्रुकुटि-तांडवें बुध न तो लाजला ॥ ध्रु० ॥

भांषा-कोविद करि गुरु तिजला । कर-पल्लव-भाषा शिकला ॥

आज कसेंही करून राजेसाहेबांची गांठ घेतलीच पाहिजे आणि परचक्राचा मजकूर त्यांच्या कानावर घातलाच पाहिजे. पण त्यांची गांठ पडावी कशी ? (पाहून) हो, हा राणीसाहेबांचा कारकून विद्याधर इकडेच येतो आहे. याचीच पूजा बांधावी आणि याच्या वशिल्यानें आपलें कार्य करून घ्यावें. कोणा नागरिकावरोवर हा विद्याधर कांहीं बोलत येतो आहे. काय बोलतो आहे हें बाजूस उभे राहून ऐकूं या. (बाजूस उभा राहतो. विद्याधर व नागरिक येतात.)

नागरिकः—अहो विद्याधर, कृपा करा आणि कसेंही करून महाराजांची आणि माझी एक घटकाभर गांठ घालून द्या. मागाल तेवढे द्रव्य देतो. द्रव्याची रास ओततो तुमच्यापुढे !

विद्याधरः—अहो द्रव्याला काय करतां घेऊन ! महाराज ज्या ठिकाणी आहेत तेथपर्यंत जरी तुम्हीं मोहरांचा पूल बांधून त्यावर हिऱ्यांची फरसबंदी केलीत, तरी सुद्धां तुमचा प्रवेश तिथे होणार नाहीं.

नागरिक—द्रव्यानें काम होत नसेल तर दुसरी कांहीं अजब युक्ति सांगा !

विद्याधरः—अजब युक्ति ? त्यालाहो काय तोटा ? तुम्ही असे विचारगारे व्हा ! हव्या तितक्या एकाहून एक अजब युक्त्या ! महाराजांनीं आपण होऊन तुमची दाद घ्यावी अशाच माझ्या अजब युक्त्या आहेत. मात्र तसल्या युक्त्या करून पाहणाऱ्यांच्या अंगीं करामतसुद्धां तशी अजब पाहिजे !

नागरिकः—हो. त्याला आहे आपली कबुली ! जर महाराजांची भेट होत असेल तर सांगाल तसली अवघड करामत करून दाखवतो कीं नाहीं पहा !

विद्याधरः—हां हां. मग ठीक आहे. आजकाल गाणे बजावणे ज्याला येत नसेल त्याला अंतःपुराच्या दरवाजाकडे पहाण्याचीसुद्धां मनाई आहे. तुम्हांला कांहीं गायला येत आहे का ?

नागरिकः—तें नाहीं बुवा आपल्याला कांहीं येत. पण त्याखेरीज काम होत नसेल तर काय करायचें ! गाईन कांहींतरी !

विद्याधरः—हे पहा. समोर शिकारखाना आहे त्यांत सारंगांचे म्हणजे हरणांचे कळप चरताहेत ते तुम्हाला दिसताहेत का ? इथून पहा त्या उघड्या फाटकांतून. दिसतात ?

नागरिकः—होय. दिसताहेत. बरें मग ? सारंगांच्या कळपांचा आणि हुजूरच्या भेटीचा काय हो संबंध ?

विद्याधरः—तुम्हाला मी अंतःपुरांत नेऊन सोडतो. तिथे गेल्याबरोबर सारंग राग गायची सुरुवात करा. असें दिव्य गायन कराल, असें दिव्य

गायन कराल, कीं जें कानावर पडतांच या गानलुब्ध सारंगानीं धांवत येऊन अंतःपुरांत घुसावें ! मग काय विचारतां हो ! गाण्यांतला राग सारंग, साथ करणारी सारंगी, ती वाजविणारा सारंग्या. आणि श्रोतेसुद्धां सारंगच ! असें हें सारंगांचें चतुरंग सैन्य पहातांच तिथल्या सारंगनयनांची मोठी तारांबळ होईल. आणि हा अद्भुत चमत्कार पाहिल्याबरोबर महाराज आपण होऊन तुम्हाला विचारतील कीं अहो तुम्ही कोण ? असें स्वर्गीय गान ऐकवणारे चित्रसेन गंधर्व कीं मिथ्या तानसेन कीं आहां तरी कोण ?

नागरिकः—आम्ही आहों कोणी तरी ! आम्हाला या गप्पा कशाला सांगतां हो ? गाणें ऐकवून हरणें मोहित करण्याची कला कालियुगांत नष्ट झाली आहे. हें कलिवज्यांतलें प्रकरण आमच्या काय उपयोगाचें ? अशी माझी चेष्टा नका करूं बुवा !

विद्याधरः—ही चेष्टा वाटते तुम्हाला ? बरें. राहूं द्या. दुसरी युक्ति घ्या. तुम्हाला बीन वाजवितां येतो का बीन ?

नागरिकः—थोडा ! अगदीं थोडा ! कधीं मधीं बसतो वाजवायला.

विद्याधरः—मग झालें काम ! मी तुम्हाला महाराजांपुढें नेऊन बसवतो. तिथे बिनाचे असे मृदु मृदु करुण कोमल सूर छेडाल कीं जे ऐकतांच जमिनीच्या काळजाचें पाणी पाणी होऊन अंतःपुराचें एकदम सरोवर बनावें ! तसें झालें म्हणजे माणसें लागतील बुडायला ! बुडू देत ! बुडू देत ! बिनाच्या दोन भोपळ्यांतला एक बांधा महाराजांच्या कमरेला आणि एक घ्या तुम्हीं. आणि या दोघे निसटून बाहेर ! मग ते आपण होऊन तुम्हाला विचारतील कीं आम्हाला जीवदान देणारे असे तुम्ही परोपकारी महात्मे आहां तरी कोण ?

नागरिकः—काय म्हणावें तुमच्या निष्ठुरपणाला ! नको हो अशी थट्टा करूं ! मी फार संकटांत सांपडलों आहे हो !

विद्याधरः—ही युक्ति सुद्धां नाहीं मानवत ? बरें. गाणें बजावण्यांतली युक्ति नको असली तर राहूं द्या. आतां काय बरें दुसरी अजब युक्ति काढावी ? हो. तुम्हाला जारणमारणादि मंत्रांची सिद्धि असेल, तर उच्चाटने म्हणून जें विधान सांगितलें आहे त्याचा प्रयोग करून महारा-

जांना आसनासकट जे आभाळांत उडवून घाल ते नेमके तुम्हांपुढें या या ठिकाणीं आणून सोडा. मग ते आपण होऊन तुम्हाला विचारतील कीं मछिंदरनाथ गोरखनाथांप्रमाणें अद्भुत सामर्थ्याचे योगी तुम्हीं आहां तरी कोण ?

नागरिकः—अडचणीनें नाडलों आणि भावार्थीनें तुम्हांला विचारायला आलों तों तुम्हाला माझी टर उडवायचीच लहर लागली ! दुर्दैव माझें ! जातों आतां.

विद्याधरः—तुमची टर उडवूं नको तर काय करूं ? तुम्ही आहां कुठे ? इथे काय चाललें आहे याची वार्ता तरी तुम्हांला आहे काय ? अहां, मोठमोठे मंत्री, अधिकारी, पालखीपदस्थ बडे बडे लोक राजद्वारीं प्रहरान्प्रहर लोंकळत असतात त्यांची दाद लागत नाही, ती तुमची हां कुठून लागेल ?

पद ९

(चाल-गजल.)

चाले वसंत राजा । आस्ते ! कदम मुलाजा ! ।
संगें जनानि फौजा । रंगेल ढंग मौजा ॥ ध्रु० ॥
सरकार राव रंभा । शृंगार करी तावा ।
कार्या इथे न थारा । वर्दी न अर्जदारा ॥

नागरिकः—तर मग ही वेवंदशाही संपणार तरी केव्हां ?

विद्याधरः—धीर धरा. हल्लीं वसंतोत्सव चालला आहे हा बंद होईल तेव्हां राजवाड्याचे दरवाजे आणि सरकारी कामाचीं दप्तरें खुलीं होतील. सतार सारमंडळाचे बोल थांबतील तेव्हां तुम्हांसारख्या अर्जदार मंडळाचे बोल उमटूं लागतील. नर्तकींच्या पायांतले चाळ मुके होतील तेव्हां न्याय-सभेला वाचा फुटेल. तेथपर्यंत स्वस्थ बसून रहा. जा ! (जातात.)

रामसिंगः—समजलें कपाळ ! या विद्याधराजवळ बोलायला गेलों तर माझीसुद्धां हा अशीच संभावना करणार. मग उगीच शब्द खर्चून अपमान करून घ्यावा यांत काय मौज आहे ? हुजूरच्याजवळ रहाणाऱ्या या लोकांच्या डोळ्यांवर काय मद चढला आहे पहा ! पण यांत आश्चर्य तें कसलें ? सरकारच्या हत्तींना मस्ती येते तिला कांहीं तरी मुदतीचा

निर्वेध आहे. पण राजाजवळ राहणाऱ्या सेवकांना मस्ती वारमहांची ! असो. परचक्राची वर्दी महाराजांपर्यंत नेण्याचा इराज तर हा असा फसला. आतां पुढें करावें काय ? (विचार करून) हो, ही युक्ति ठीक आहे. शत्रूनें आम्हांला मारलें, लुटलें, असा आक्रोश करित हजारों रयत राजधानीला आले आहेत. त्यांना जिथे महाराज असतील तिथे जबरदस्तीनें जाऊन आपली दाद लावून घ्या म्हणून देतो वीर भरून ! आम्हीं तरी काय करावें ? होऊं वा काय होईल तें ! (जातो.)

प्रवेश तिसरा.

(वेत्रवती येते.)

वेत्रवती:-

पद १०

चाल गजल.

बंधांत सदा प्यारा । मानी सखी असावा । शृंगार खुले
ल्याला । वाटे जिवा विसावा ॥ ध्रु० ॥
कमलिनीस अलि जो मोहे । ठेविला स्वकोशीं ।
तो कोणत्या प्रदेशीं । गेला पुसा तिथेला ! ॥
(जाते.)

प्रवेश चवथा.

स्थळ:-रतनपूर. पद्मावतीचा बाग.

(लक्ष्मणसिंग शोपाळ्यावर बसला आहे. पद्मावती त्यास पंख्यानें वारा घालीत आहे.)

लक्ष्मणसिंग:-पद्मावती, हा वसंतोत्सव आतां मोठ्या बहारीत आला आहे. नाही बरें ! किती दिवस झाले सुरू होऊन ? हा, आजच महिना झाला.

पद्मावती:—(संचित मुद्रेने) कां बरें ? याचा कंटाळा येऊं लागला कीं काय ?

लक्ष्मणसिंग:—कंटाळा ! कंटाळ्याची गोष्टसुद्धां बोलूं नको ! कंटाळा यावा कसा ! महाकवीच्या प्रतिभेप्रमाणें तुझा सहवास प्रत्येक प्रसंगाला दरस्त्रेपेस नवें नवें रमणीयत्व आणीत आहे; आणि त्यामुळें अजून मला हा उत्सवाचा पहिलाच दिवस वाटतो आहे ! बरें, पंख्यानें वारा घालीत उभी राहून शरीराला किती कष्ट देणार ?

पद्मावती:—(हंसत) मला नाहीं कष्ट वाटत !

लक्ष्मणसिंग:—कष्ट नाहीं वाटत ? तर मग हें काय चाललें आहे ? तुझा वस्त्रपल्लव कसा उडतो आहे पहा ! जणु तुझी दया येऊन तोही तुला वारा घालण्यासाठीं पंख्याचें अनुकरण करीत आहे ! तुझे वक्षःस्थलही थरथर हालतें आहे. अंगांत श्रमाचा उष्मा उद्भवल्यामुळें जणु काय इतक्यांतच वसंत जाऊन ग्रीष्म आला कीं काय या भयानें त्याला थरकांप सुटला आहे ! तुझ्या देहप्रदेशीं अस्वस्थता उत्पन्न झाल्याबरोबर तुझा केशपाश गुलामगिरीत सांपडलेल्या काळ्या लोकांच्या राष्ट्राप्रमाणें बंधनोन्मुक्त होण्यासाठीं जोराची चळवळ करूं लागला आहे ! इतकें असून वारा घालतांना मला कष्ट होत नाहीत हें म्हणतेच आहेस !

पद्मावती:—बरें. आपल्या सेवेत एवढेसे कष्ट होत असले म्हणून काय झालें ? त्यांत अपूर्व तें काय आहे ?

लक्ष्मणसिंग:—अपूर्व आहे तर ! वारा लागला म्हणजे वेली हालते हें ठीकच आहे. पण इथे वारा लागतो आहे मला, आणि हालते आहेस तूं ! असली ही अपूर्व वेली आपण कुठे पाहिली नाहीं बुवा ! पुरे झाले तुझे हे कष्ट ! ये. बैस. (तिला बळेंच ओढून जवळ बसवतो.) सांग. उत्सवापैकी आजचा कार्यक्रम कोणता योजला आहेस ? उद्यांचा कोणता ? अजून काय काय व्हायचें राहिलें आहे ?

पद्मावती:—अजून किती तरी गोष्टी व्हायच्या आहेत ! गायन, चित्रदर्शन, पुष्पहारांचें प्रदर्शन, वक्रोक्तीचे संवाद, काव्यरचना, नाट्यप्रसंग, असे किती तरी प्रकार माझ्या यादीत अजून ल्याहायचेच आहेत ! लिहिले

आहेत त्यांपैकीं आजचें काम म्हटलें तर (यादी पाहून) नृत्यशाळेची परीक्षा. ती चार दिवस चालेल.

लक्ष्मणसिंगः—परीक्षक कोण ?

पद्मावतीः—दुसरें कोण ? स्वतःच परीक्षक व्हायला पाहिजे.

लक्ष्मणसिंगः—परीक्षेच्या वेळीं मी जवळ बसेन. पण परीक्षक व्हायची तूच.

पद्मावतीः—वरें. आपली आज्ञाच तशी असेल तर मीच परीक्षा घेईन.

लक्ष्मणसिंगः—(हंसत) परीक्षेचें काम आटोपलें म्हणजे मी परीक्षकाची परीक्षा निराळीच घेणार आहे.

पद्मावतीः—हें काय भलतेंच ! परीक्षकाची का परीक्षा कुणी घेतली आहे ?

लक्ष्मणसिंगः—यांत भलतेंच तें काय झालें ? पद्मावती, तूं केवळ नृत्यकलेचा अवतार आहेस असा तुझा लौकिक आहे, व तो यथार्थ आहे. तें तुझें नृत्यकौशल्य पाहून नेत्रसुखाची वृत्ति करावी अशी जर माझ्या मनाला इच्छा झाली तर तो दोष माझा नसून तुझ्या गुणगौरवाचा आहे !

पद्मावतीः—उत्तम आहे. तशीच आपली इच्छा असल्यावर ती तूम व्हायला माझ्याकडून कितीसा उशीर ? आज्ञा होईल तेव्हां नृत्य करून दाखवायला मी तयार आहे. मला परक्यासमोर थोडेंच नाचायचें आहे !

लक्ष्मणसिंगः—असो. चार दिवस नृत्यपरीक्षेंत गेले. पुढें काय ?

पद्मावतीः—पुढें चार दिवस आपला शुक्र पद्मनाभ नांवाचा आहे तो आणि माझी मंजुभाषिणी नांवाची सारिका यांचा लग्नसोहळा चालेल. खरें म्हटलें तर हें लग्न महिना पंधरा दिवस चालायला पाहिजे. पण आतां वेळ राहिला नाही म्हणून मी आपलें चार दिवसांवरच आटोपतें घेतलें आहे.

लक्ष्मणसिंगः—(हंसत) आम्हाशीं सोयरीक जोडावी म्हणतां, पण चरपक्षाचें पारडें किती जड आहे याचा विचार नाही केलात ! आम्हांला हुंडा काय देणार ? बोला.

पद्मावती:—सोयंरिकीच्या कामांत एकदां अटीला पंडल्यावर खंची-
बिर्चाळा मी नाहीं हो मागें हटायची ! मागावां काय तो हुंडां !

लक्ष्मणसिंग:—नाहीं नाहीं. तुम्हीच बोला.

पद्मावती:— हिरा मोतीं पांच आणि माणिक असे माझे चार प्रकारचे
अलंकार मी आपणाला मंजुभाषिणीच्या लग्नांत हुंडा म्हणून द्यायचे ठरवले
आहे.

लक्ष्मणसिंग:—ठीक आहे. नाहीं तरी अलंकारांनीं तुझ्या सौंदर्याला
शीमा येत नसून तुझ्या सौंदर्यामुळे अलंकारांनांच उलट शोभा येते.
तेव्हां अलंकार गमावलेस तरी त्यांत तुझें नुकसान कोणतेंच होत नाहीं.
हा लग्नाचा सोहळा उरकल्यावर पुढचे कलम कोणतें ?

पद्मावती:—पुढचे कलम द्यूत खेळण्याचे. तेंही चार दिवस चालले
पाहिजे.

लक्ष्मणसिंग:—हा द्यूतविनोद गाळून टाकला तर नाहीं का चालायचे ?

पद्मावती:—नाहीं नाहीं. तें द्यूत आपण माझ्याशीं खेळायचे आहे.
तें मी चुकवूं देणार नाहीं ! माझे चार प्रकारचे दागिने मी चार दिवस
आपणाकडून पणाला लाववणार आणि जिंकून घेणार !

लक्ष्मणसिंग:—(हंसत) अरे वा ! आम्हीं दागिने हिरायचे आणि
तुम्हीं जिंकायचे हें सुद्धां यादींत लिहिलेलेच आहे म्हणा ! बरे. द्यूतानंतर
पुढें काय ?

पद्मावती:—पुढें आणखी पुष्कळ गोष्टी आहेत आणि प्रत्येकीला चार
चार पांच पांच दिवस लागतील. जलक्रीडा, नौकागीत, दोलारोहण, वन-
भोजनें, क्रीडापर्वतावरचे विहार, चित्रकथा—

लक्ष्मणसिंग:—थांब थांब. तुझी यादी इकडे दे पाहू. (घेऊन वाचू
लागतां.)

पद्मावती:—(स्वगत) मंगळ नवमस्थानीं जायला अजून पंधरा दिवस
आहेत तेवढे कसे तरी काढले पाहिजेत. तेथपर्यंत रवारीला अंतःपुरांतून
बाहेर सोडायची सोय नाहीं. मग मलाही दहावा मंगळ येतो आहे. जसें
बनेल तसे पुढें पहातां येइल.

लक्ष्मणसिंगः—पद्मावती, तूं लिहिळीं आहेस एवढींसुद्धां कलमें उरका-
यला दीड किंवा दोन महिने पाहिजेत. उत्सवाचे दिवस तर राहिले, पंधरा.
याचा विचार काय ?

पद्मावती—विचारं कसला ! उत्सव पुढें आणखी महिनाभर लांबवा-
यचा आणि सर्व कामें घाईघाईनें उरकून घ्यायचीं. दुसरें काय !

लक्ष्मणसिंग—पण तेथपर्यंत मला कसें तुझ्याजवळ रहातां येईल ?
माझा राज्यकारभार मला पाहिलाच पाहिजे.

पद्मावती—आतां कां बरें राज्यकारभाराच्या गोष्टी ? वसंतोत्सवाकरितां
मीं आपणाला राज्यापासून मागून घेतलें आहे. उत्सव संपेपर्यंत आपण
मला सोडून जायचें नाहीं हें पूर्वांच ठरलेलें आहे. मग आतां कां बरें
तकरार ? असें मध्येच मला सोडून इथून निघून जायचें जर आपल्या
मनांत येऊं लागलें तर मीं गरिबानें काय बरें करायचें ? छे छे ! अशी
अनुचित गोष्ट आपल्या मनांत कधीं येणारच नाहीं व आणूंही नये.

पंद ११.

कवाली.

नाथा प्रसन्न व्हा । द्या सान मान बोला ॥ ध्रु० ॥

निशिदिन चरणां । तनमन दिधलें । मोहून फसावितां कांता ॥

लक्ष्मणसिंगः—तूं म्हणतेस तें खरें. पण सरकारी कामाला अडथळा
येऊं लागला तर तुझा आमचा करार तत्काळ रद्द समजावा असेंही ठर-
लेलें आहे तें आठवतें आहे ना ?

पद्मावतीः—मग ? मी कुठे तें नाकबूल करतें आहे ? आपला कारभार
मंत्र्यांच्या मार्फतीनें हा वेळपर्यंत तरी सुयंत्रपणानें चालला आहे कीं
नाहीं ?

लक्ष्मणसिंगः—होय. तें मला कबूल केलेंच पाहिजे. जर माझ्या-
यांचून नडलें असतें तर तीं तीं कामें घेऊन मंत्री माझ्याकडे आलेच
असते.

पद्मावतीः—(स्वगत) येतील पुष्कळ ! पण येऊं देतो कोण ? (उघड)
झालें तर. आजपर्यंत चाललें असेंच पुढें चालेल तितके दिवस चालेल.

आपण स्वतःच केले पाहिजे असे महत्वाचे कार्य ज्या दिवशीं उपस्थित होईल त्या दिवशीं आपण मला सोडून खुशाल जावे. मी रद्दबद्दल करायची नाही. (पडद्यांत 'फिर्याद फिर्याद' असा गलबला होतो.) (भयानें स्वगत) हा काय प्रकार आहे ?

लक्ष्मणसिंगः—फिर्याद? माझ्यापर्यंत घेऊन येण्याजोगी कुणाची काय फिर्याद असेल बरे? अरे, कोण आहे बाहेर? हा कशाबद्दल गलबला आहे ?

पाहारेकरीः—(प्रवेश करून) महाराज, दूरच्या प्रांतांतले कोणी रहिवासी फिर्याद घेऊन आले आहेत आणि आमची दाद महाराजांनीं आतांच घेतली पाहिजे असें ओरडत आहेत.

पद्मावतीः—(भयचकित मुद्रेनें स्वगत) ही फिर्याद शत्रूच्या स्वांरीची ! दुसरी कोणती असणार ? देवा ! हें काय अरिष्ट आणलेंस ? जें आजपर्यंत चुकवीत होते तेंच शेवटीं कपाळाला आलें ! आतां कसें करूं ? (उषड) अरे, हें काय इथे सांगत आला आहेस ? त्या लोकांना घडें मारून हांकून लाव ! आधीं हाकून लाव ! रयतेनें अशी अमर्यादा करणें म्हणजे काय गोष्ट आहे ! तुम्ही पहारेवाले निजून राहिलां होतां कीं काय ? या लोकांना तुम्ही येथपर्यंत आधीं येऊंच कां दिलेंत ? तुम्हांला याबद्दल शिक्षा केली पाहिजे.

पहारेकरीः—देवी, हे लोक आम्हांला न जुमानतां मारामारी करून बागेत घुसले आहेत. बाहेरच्या दोन पहान्यांवर यानीं असेंच केले.

पद्मावतीः—इतकें असेल तर मी स्वतः येतें आणि पहातें हे लोक कसे बागेबाहेर जात नाहींत ते ! हत्तीच्या पायीं देण्याच्या लायसीचे गुन्हेगार लोक ! महाराज, हुजूरच्या समोर अशी दंगामस्ती करणाऱ्या या लोकांची फिर्याद आपण मुळींच ऐकून घेऊं नये !

लक्ष्मणसिंगः—छे छे, पद्मावती, हें तुझें बोलणें बरोबर नाहीं. त्यांनीं दंगामस्ती केली असेल तर त्याचा विचार निराळा होईल. पण त्यांचें काय म्हणणें असेल तें मला ऐकलेंच पाहिजे. इतक्या लांबून हे लोक आले आहेत आणि दाद लावून घेण्यासाठीं असे बेताल होतात त्याअर्थीं याचें कारणसुद्धां कांहीं बलवत्तर असलें पाहिजे. तें कसेंही असो. रयतेचें

गाऱ्हाणें ऐकून घेऊन त्यांच्या दुःखाचें निवारण करणें हें राजाचें पहिलें कर्तव्य आहे. पहारेवाले, अर्जदार लोकांपैकीं कोण पुढारी असतील त्यांना माझ्याकडे पाठवून द्या. (पाहरेकरी जातो.)

पद्मावती:—मी म्हणतें, या लोकांच्या अर्जाचा निकाल परभारें मंत्र्यांनीं केला तर नाही का चालणार ? मी माणसें बरोबर देऊन त्यांना मंत्र्यांकडे पाठवून देतें.

लक्ष्मणसिंग:—गप रहा. पद्मावती ! या कामांत मी तुझें कांहीं एक ऐकणार नाहीं. (अर्जदार येतात व राजास मुजरे करून उभे रहातात.) बोला तुमची फिर्याद. कुठले तुम्ही ?

प० रयत:—सरकार, सरहद्दीवरच्या शंभर गांवचे रयत आम्ही इथे आलों आहों. शत्रूनें आमचे गांव लुटले, जाळले, आम्हांला मारलें आणि अन्नाला मोताद केलें म्हणून सांगण्याकरितां सरकारच्या पायांपाशीं आलों आहों.

लक्ष्मणसिंग:—(क्रोधानें) महाराजा लक्ष्मणसिंगाच्या रयतेकडे वक्र दृष्टीनें पहाण्याची आजपर्यंत कोणाही शत्रूची प्राज्ञा झाली नाहीं. असें असतां आज कोणता दुर्दैवी हरामखोर माझ्या प्रजेला उपद्रव देऊन मृत्यूला आव्हान करतो आहे ?

दु० रयत:—कुमार हिरासिंग.

लक्ष्मणसिंग:—हिरासिंग ? माणिकदुर्गाच्या भीमसिंगाचा मुलगा ?

ति० रयत:—होय होय. महाराज, त्या दुष्टांच्या फौजेनें आमच्या बायकापोरांची कत्तल करून आमच्या घरादारांची होळी केली याबद्दल आम्हीं धाय मोकलून रडत फिरावें, आणि ज्यांनीं आजपर्यंत पोटाच्या पोरांप्रमाणें आमचें संरक्षण करून दिगंत कीर्ति संपादन केली ते आपण सांप्रत आमच्या या संकटकाळांत अंतःपुरांतल्या ऐषआरामांत दंग होऊन रहावें, ही काय विचित्र घटना आहे !

लक्ष्मणसिंग:—(स्वगत) हा कडू बोलतो पण खरें बोलतो आहे विचारा ! (उधड) अरे, जर एवढा तुमच्यावर कहर गुदरला होता तर तुम्हीं यापूर्वींच आम्हांला कां वर्दी दिली नाही ?

च० रयतः—काय सांगावें महाराज ! राजधानीला येऊन पंधरा दिवस झाले. परंतु राजद्वारीं आजपर्यंत आमची दाद कांहीं केल्या लागेना ! जिकडे जिकडे जावं तिकडे तिकडे शिवीगाळ आणि धक्काबुक्की !

लक्ष्मणसिंगः—(स्वगत) नुसती माझ्या राज्यांत नव्हे, तर खुंदं माझ्या दारांत असली भयंकर अंदाधुंदी ! ही अशी रक्षकांना तक्षक होण्याची दीक्षा कोणीकडून वरें मिळाली असावी ? यांत राणीचा हात असावा असा भास होतो. (उवड) होय. इकडे तुमची दाद नसेल लागली. पण मंत्री, दिवाण, सरसुभे वगैरे अधिकारी होतेच कीं नाहीं ? त्यांना हा मजकूर कळवायचा होता.

प० रयतः—कळवला. कळवला. त्यांचेही उंबरठे झिजवून झिजवून दमलों ! त्यांनीं सांगितलें कीं, महाराजांची गांठ पडल्याखेरीज आम्हांला स्वबुद्धीनं कांहीं करतां येत नाहीं आणि हुजूरची गांठ पडावी म्हणून आम्हीं करायचे तेवढे प्रयत्न करून थकलों. आमचा इलाज चालत नाहीं. मग उगीच आमच्या दारांत ओरडा करीत बसतां, यांत तुम्हांला काय फायदा ?

लक्ष्मणसिंगः—(स्वगत) झाली खात्री. हें पद्मावतीचेंच काम !

ति० रयतः—तरकार, घरादारांला आणि बायकामुलांना पारखे होऊन मुलूखचा रडत फिरायचा आम्हांला कंटाळा आला आहे आणि हा जीव नकोसा झाला आहे. आमचें संकट असें आहे कीं, ज्याचा परिहार फार वरें किंवाहुना आजच्या आज झाला पाहिजे. तसें होईल तरच आमचा तरणोपाय आहे आणि तसें होत नसेल तर याउपर आम्हांला प्राण ठेवायचे नाहींत. ही पहा पदरांत पांच पांच तोळे अफू बांधून आणली आहे. ही खाऊन आपल्या देखतच मरून जातो !

लक्ष्मणसिंगः—हां हां ! असा वेड्यासारखा भलताच त्रागा करूं नका. धीर धरा. विचारानें त्रागा मनांत खात्री असूं द्या कीं, तुम्हांला उपद्रव दिल्याबद्दल शत्रूचें चांगलें शासन करीन इतकेंच नाहीं, तर त्याच्याकडून तुमचें नुकसान भरपूर भरून देववीन. स्वस्थ असा. जा.

च० रयतः—जातो महाराज ! दुःख एवढेंच वाटतें कीं, आमची प्राणांतिक अवस्था आणि संकटाचें निवारण होणार तें विलंबानें होणार !

लक्ष्मणसिंगः—विलंबाच्या गोष्टी कोण बोलतो आहे ? विलंब काय म्हणून ? आम्ही आजच्या आज स्वारीला निघणार. आज इथे अन्न घेणार नाहीं. समजलांत ? तुम्ही घरीं पोंचण्यापूर्वीच शत्रूचा विध्वंस झाल्याची बातमी ऐकाल. जा.

पद्मावतीः—(स्वगत) हायें हाय ! घात झाला !

सर्व रथीः—महाराजांचा जयजयकार असो ! (मजरे करून रथत जातात.)

लक्ष्मणसिंगः—पद्मावती, या दुबळ्या गरीब रथतेची गोष्ट राहो; परंतु मंत्री, अधिकारी वगैरे प्रधानपुरुषांचीसुद्धां माझ्याशीं गांठ पडूं नये अशी ही राज्यांत धुंदी माजवणारी दुष्टपणाची तरतूद कुणी केली ? (पद्मावती धर धर कांपूं लागते.) हां. समजलों. हा सारा खेळ तूच केल्यास एकूण ! शत्रूच्या स्वारीची बातमी तूं माझ्यापासून छपवून ठेवलीस इतकेंच नव्हे, तर ती बातमी दुसऱ्या कोणाकडून मला कळूच नये अशीसुद्धां कारवाई केलीस, आणि लक्षावधि रथतेचा तळतळाट विनाकारण माझ्या मार्थी मारलास ! पापिणी ! चेटकिणी ! चंडाळणी ! काय हा माझा सत्यानास पाडलास ! माझी दैना दैना करतांना थोडीसुद्धां करुणा तुझ्या मनाला शिवली नाही ! नेत्रांच्या कटाक्षानीं मला घायाळ करतां करतां अंजनानें तोंडाला काळें फांसलेंस ! गळ्याला प्रेमानें हाताचा विळखा बालतांना हळूच श्वासानें माझ्या मनांतली विवेकाची जागती ज्योत मालवलीस ! कोमल हास्याचें चांदणें पसरून माझ्या नजरेची चकभूल केलीस त्यामुळें रक्तवंवाळ झालेली माझी राज्यलक्ष्मी करुणा भाकण्यासाठीं माझ्या डोळ्यापुढें उभी ठाकली असतां ती मला दिसली नाही ! पण यांत तुझा तरी काय दोष ? हा आत्मघाताचा अपराध माझा मींच केला नव्हे काय ? धर्माधर्माच्या आणि पापपुण्याच्या चिंतनांत अहर्निश गढून जाणारा मी आपण होऊन तुझ्या स्वार्थीन झालों आणि पंचश-राच्या पिंजऱ्यांत कोंडला जाऊन कामिनीचें खेळणें होऊन बसलों ! धनुष्याचा टणत्कार करण्याच्या प्रसंगीं नूपुरांच्या झणत्काराला माना डोलवणारा बाइलेचा बैल बनून राहिलों ! धिःकार धिःकार असो मला ! (पद्मावती रडूं लागते.) पद्मावती ! इतका अनर्थ करून सवरून आतां कां रडते आहेस ? विषयाच्या कर्दमांत सूकरीप्रमाणें लोळावें आणि मलाही

सूकराप्रभाणें लोळवावें ही तुझी दुर्वासना पूर्ण झाली नाही म्हणून रडते आहेस कीं काय ?

पद्मावती:—(स्फुंदत) नाहीं नाहीं ! महाराज ! महाराज ! असे निर्दय होऊं नका ! असा अन्याय करूं नका ! केवळ तुच्छ विषयवासनेच्या तृप्तीसाठीं अंतःपुरांत आपणाला गुंतवून ठेवणारी अघोर बुद्धीची मी दुष्ट राक्षसी आहे असें आपण कां समजतां ? बाहेरची वार्ता मुळीं आपल्या कानीं पडूं नये असा बंदोबस्त मी केला खरा, पण त्यांत आपल्या प्राणांचें—माझ्या सौभाग्यसंपत्तीचें—संरक्षण करावें यापेक्षां माझा दुसरा हेतु कोणताच नव्हता.

लक्ष्मणसिंग:—माझे संरक्षण ? माझे संरक्षण तूं काय करायचें आहेस ?

पद्मावती:—महाराज, आपल्या राशीला आठवा मंगळ आला तो येतांना परचक्राची वावटळ बरोबरच घेऊन आला, हें पहातांच माझ्या तोंडचें पाणी पळालें ! आपण युद्धाचा उद्योग केल्यास आम्हांवर कांहीं दुर्निवार संकट ओढवेल या चिंताज्वरानें माझे हृदय व्याप्त झालें. मग वसंतोत्सवाचें निमित्त करून आपणाला अंतःपुरांत राहून घेतलें आणि नानाप्रकारच्या ललित लीलांनीं आपलें मन रमवीत रमवीत आजपर्यंत दिवस काढले. हेतु एवढाच कीं, तो उग्रमंगळ साधेल तर दशमस्थानचा होईपर्यंत, निदान नवम स्थानीं जाईपर्यंत, आपलें युद्धाला जाणें थांबवून धरावें. मीं अपराध केला खरा, परंतु तो सदबुद्धीनें सुचवला आणि निस्सीम प्रेमानें घडवून आणला. या अपराधाची मला क्षमा असावी.

लक्ष्मणसिंग:—अस्सें अस्सें ! तुझ्या अपराधाला दुष्टपणां हें कारण नसलें आणि मूर्खपणा हें कारण असलें तरी त्याचा काय उपयोग ! माझी हानि व्हायची ती होऊन गेलीच आहे. मंगळाच्या बाधेपासून माझा बचाव करण्याच्या उद्देशानें तूं मला अंतःपुरांत लपवून ठेवलेंस एकृण ! या तुझ्या अजागळपणाबद्दल हंसावें कीं रडावें हें समजत नाहीं ! पद्मावती, आकाशांत राहून भूलोकच्या प्राण्यांवर सत्ता चालवावी हें ज्यांचें सामर्थ्य, त्या ग्रहांच्या पीडेपासून माझे रक्षण करावें म्हणून तूं जरी मला गिरिगव्हरांत अथवा समुद्राच्या तळाशीं लपवून ठेवलेंस तरी त्याचा काय उपयोग होणार आहे ? तो अप्रयोजक बडबड्या जोशी पदरीं बाळगला

आहेस त्याच्या शिकवणीवरून तूं या अविचाराला प्रवृत्त झालीस असें वाटते. पण त्यामुळे केवढा अनर्थ झाला पहा ! जोशी, वैद्य, मांत्रिक यांचे फाजील स्तोम वाढू दिले म्हणजे असेंच व्हायचे ! ग्रहांची पीडा प्रारब्धाने प्राप्त होते. ती कुणालाही टळत नाही. तिच्या भयामुळे संसारचक्राचे फेरे थांबू शकत नाहीत. त्यांतून त्या त्या ग्रहांच्या अनुकूलतेसाठीं जप, अनुष्ठाने, दाने वगैरे शास्त्रांत सांगितलीं आहेत तीं करावीं; म्हणजे त्यांची पीडा कमी होते. तें सर्व सोडून ग्रहांच्या काळजिने आपल्यां घर्म्य आचाराचा त्याग करावा म्हटले तर जगाची रहाटी कशी चालेली असो. आतां बोलायला वेळ नाही. कबूल केल्याप्रमाणें मला निघालेंच पाहिजे.

पद्मावतीः—मी हात जोडून प्रार्थना करतें कीं, स्वारीला निघण्याचां बेत तूर्त राहित करावा. ही स्वारी म्हणजे मला मोठें प्राणसंकट वाटतें आहे.

लक्ष्मणसिंगः—त्यांत कसलें आहे संकट ? भीमसिंग हा हेंकट, दुर्बळ आणि मूर्ख राजा आहे. त्याचा मुलगा हिरासिंग आमच्या राज्यावर स्वारी करून आला आहे तो चैनी, विषयी, आणि नेहमीं मृगथेच्या व्यसनांत गर्क होऊन रहाणारा माणूस आहे हें प्रसिद्ध आहे. समरांगणांत या माकडांनीं माझ्यासमोर काय टिकाव धरायचा आहे ? एकाच लढाईत त्यांचा धुव्वा उडवून त्यांना नाकदुराया काढायला लावतो आणि पंधराव्या दिवशीं परत येतो ! विजयोत्सवाच्या तयारीला आजपासूनच लाग. वसंतोत्सव संपला कीं विजयोत्सवाला सुरुवात !

पद्मावतीः—पंधरावा दिवस ! महाराज, आपण दृष्टीआड झाल्यावर पुढच्या क्षणीं जगण्याची जिला भ्रांति, त्या हतभागी पद्मावतीनें पंधरावा दिवस पहाण्याची आशा कशाला धरावी ? मी आपले पाय स्मरून सांगतें कीं, मी प्रार्थना करतें ही माझ्यासाठीं खचित खचित नाही. आपल्या संकटाचें निवारण व्हावें म्हणून मी विनवणी करित असतां ती आपण कां ऐकत नाही ? घटकेपूर्वीं माझ्या शब्दापुढें आपणाला नवखंड पृथ्वीचेंही मोल वाटत नव्हतें आणि आतां तोच माझा शब्द आपणाला कवडीमोल कां वाटतो ?

पद १२

(चाल गजल.)

न जाणो पावला । कल्पांत देखा राजराजेंद्रा ।
 मनाची हांव कां धावे । अशी हो आज ही नाथा ॥ ध्रु० ॥
 विलंबे काळही वांके । विलंबे सांकडे धाके ।
 नये भौमा कहं बाधा । धराश पंथ हा साधा ॥

आणखी पंधरा दिवस तरी निघण्याचें थांबवून धरावें. याप्रमाणें करणें होईल ना ?

लक्ष्मणसिंगः—पंधरा दिवस ? आतां इथे क्षणभरसुद्धां रहाणार नाही ! आजचा मुकाम इथून पांच कोसांवर ! पद्मावती, इंद्रियसुखासाठीं हपापलेला मी एक कामी जन आहे, असें अद्यापि समजतेस यांत चुकते आहेस आणि व्यर्थ आयास पावते आहेस ! अजूनसुद्धां मी तुझ्या मोहपाशांत सांपडेन आणि स्वधर्माला पराङ्मुख होईन ही आशा ठेवूं नकोस ! मी सावध झालों आहे. मी राजा आहे. सर्व सुखाला लाथ मारून राजाचें कर्तव्य मला केलेच पाहिजे. प्रजेचें रक्षण करणें हा राजाचा सामान्य-धर्म सांगितला आहे. तुझ्या नादीं लागून मी त्या सामान्य धर्माचीसुद्धां उपेक्षा केली याबद्दल मला फार फार पश्चात्ताप वाटतो आहे. शत्रूच्या छळानें गांजलेले हजारों प्रजाजन माझ्या दारीं येऊन दीन गाईप्रमाणें तारुस्त्रसनें आक्रोश करीत असतां तिकडे मी दुर्लक्ष केले म्हणून त्यांचे ते आक्रोश व्यर्थ गेले असें मानूं नकोस ! त्या आक्रोशांच्या आघातानें माझ्या स्वर्गसोपानाच्या पायऱ्या धडाधड कोसळून पडल्या असतील आणि त्याच आघातानें माझ्याकरतां नरकाचीं कवाडे खाड खाड उघडलीं गेलीं असतील ! या अपराधाची निष्कृति ताबडतोब झालीच पाहिजे, अशी अंतर्दयांनीं परमेश्वराची प्रेरणा होत असतां मी स्वस्थ कसा राहीन ? (जाऊं लागतो.)

पद्मावतीः— (थांबवून) जातां ? नका नका जाऊं ! महाराज ! महाराज ! पुढचें मरण मला डोळ्यांपुढें धडधडीत दिसत असतां मी कशी हो जाऊं देऊं ? (मिठी घालते) नाहीं मी जाऊं देणार !

लक्ष्मणसिंगः—सोड. सोड. पद्मावती ! मी राजा आहे ! पत्नीचें प्रेम आणि राजाचें कर्तव्य यांची गांठ जर सुधेपणानें सुटत नसेल तर ती तरवारीनें तोडणारा मी न्यायनिष्ठुर राजा आहे.

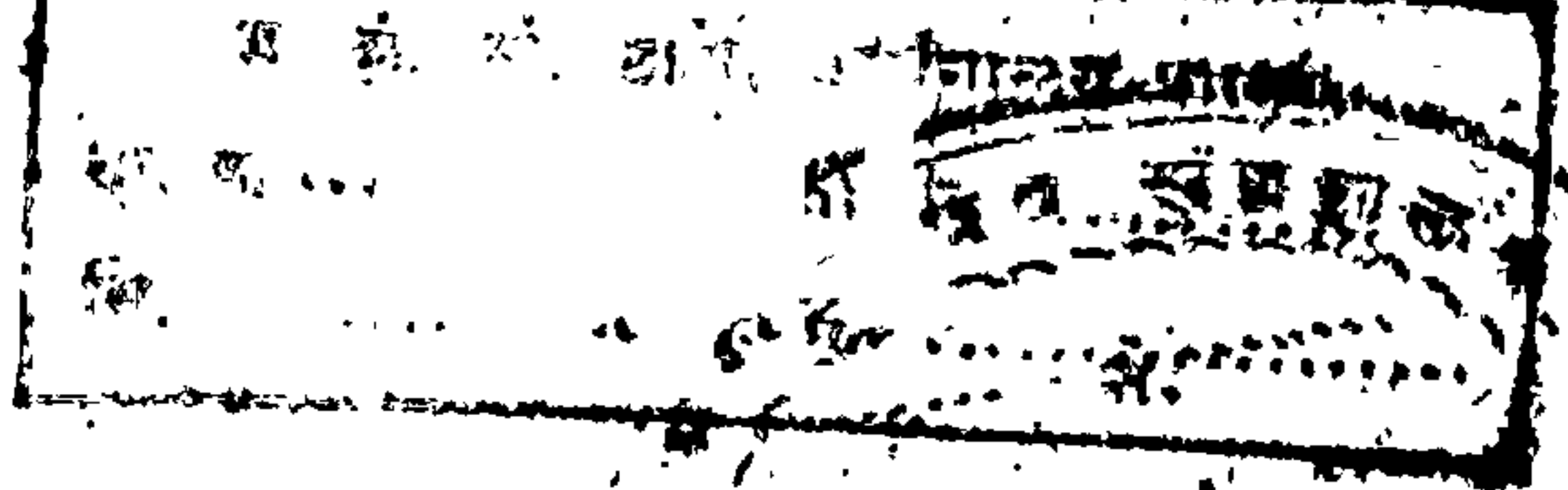
पद्मावतीः—तर मग प्राणेश्वरा ! घाला तरवारीचा धाव आणि करा पद्मावतीचे दोन तुकडे ! म्हणजे पुढेचें दुःख पहाणें तिच्या कपाळीं यायला नको ! महाराज ! जातां तर एकटे जाऊं नका. हे पंचप्राण वाटेचे पांच सोबती म्हणून बरोबर घेऊन चला !

लक्ष्मणसिंगः—हा मायेचां पाश यांदेळीं तोडिलाच पाहिजे. (तिला ढकलून देतो. ती मूर्छा पावते. दासी धांवत येतात व तिला वारा घालून लागतात.) करा, तिला सावध करा. मी राजा आहे. मी न्यायनिष्ठुर राजा आहे. मी प्रजावत्सल धर्मपरायण राजा आहे.

(जातो.)

(पडदा पडतो.)

अंक पहिला समाप्त.

अंक दुसरा.

प्रवेश पहिला

स्थळः—रतनपूर. गणकाचें घर.

(विद्याधर व कलावती येतात.)

कलावतीः—विद्याधर, काल राणीसाहेब चंद्रशेखराच्या मंदिरांत रहायला गेल्या तेव्हां त्यांच्या स्वारीबरोबर तुम्ही गेलां होतां ना ?

विद्याधरः—होय. तिकडून आतांच परत आलों.

कलावतीः—कुठेसें आहे तें चंद्रशेखराचें मंदिर ?

विद्याधरः—तें मंदिर इथून चार पांच कोसांवर एका जंगलांत आहे. या राज्याची चंद्रशेखर ही देवता आहे. महाराजांच्या पराक्रमाला यश यावें म्हणून राणीसाहेब तिथे राहून मोठी खडतर देवसेवा करणार आहेत.

कलावतीः—होय ना ? विद्याधर, आमच्या राणीसाहेबांप्रमाणें महापतिव्रता स्त्री या युगांत कुठे दृष्टीस पडायची नाही बरें का ! किती हो त्यांचा बाणेंदार करारी स्वभाव ! महाराजांची स्वारी निघून गेल्याबरोबर राजवाड्यांत त्या पाणी प्यायलासुद्धां राहिल्या नाहीत ! एवढें वैभव पायाशीं लोळत असतां तें तुच्छ मानून त्यांनीं त्याच क्षणीं वनवास पतकरला ! केवढें त्यांच्या वैराग्याचें दिव्य तेज ! त्या गेल्यापासून मला तर अगदीं क्षणभरसुद्धां चैन पडेनासें झालें आहे.

विद्याधरः—कांहीं काळजी करूं नकोस आणि खिन्न होऊं नकोस. कबूल केल्याप्रमाणें महाराज पंधराव्या दिवशीं राणीसाहेबांना बरोबर घेऊनच परत येतील आणि जिकडे तिकडे पुन्हां आनंदी-आनंद होईल. या लढाईचा राणीसाहेबांना कां एवढा मोठा धाक वाटतो

आहे तें समजत नाही. पण खरें विचारशील तर यां धामधुर्मीत मला कांहींच तात्पर्य दिसत नाही !

कलावती:—म्हणजे ?

विद्याधर:—अग कसली लढाई आणि कसलें काय घेऊन बसली आहेस ? भीमसिंगासारखें क्षुद्र घुंगुरटें तें काय आणि तें आम्हांबरोबर लढतें आहे काय ! चार आठ दिवसांतच पहाशील कशी मजा होते आहे ती ! असो. हा सरकारी कारभार जसा ठाकठीक चालायचा तसा चालतोच आहे. मला पंचाईत पडली आहे काय ती आमच्या घरगुती कारभाराची. हें बघ, तूं तिकडे राणीसाहेबांजवळ रहायला जाणार असशीलच.

कलावती:—होय. मला गेलेंच पाहिजे.

विद्याधर:—ठीक आहे. महाराजांना युद्धांत जय मिळावा म्हणून राणीसाहेब उपोषणें करणार आहेत. त्यांबरोबरच तूंही उपास करित जा !

कलावती:—मी उपास करूं ? तें हो कशाकरतां ?

विद्याधर:—मला युद्धांत जय मिळावा म्हणून !

कलावती:—तुम्ही कशाकरितां युद्ध करणार ?

विद्याधर:—चांगली बायको मिळावी म्हणून !

कलावती:—तुम्हांला कुठली तरी चांगली बायको मिळावी म्हणून मी उपास करायचे ? वा ! हा खासा न्याय म्हणायचा !

विद्याधर:—अग तसें नव्हे. मी उत्तम बायको मिळावी म्हणतो आहे ती दुसरी कोण ! तूंच !

कलावती:—एकूण माझ्यासाठीं तुम्हीं युद्ध करणार. मग बरोबर आहे. पण हें युद्ध तुम्हीं करणार कुणाशीं ?

विद्याधर:—तुझे वडाल गणकाचार्य यांच्याशीं. माझे युद्ध सुरू होणार आहे. समजलीस ?

कलावती:—(हंसत) एकूण आतां युद्धापर्यंत मजला आली म्हणायची ! बाकीचे उपाय हरले वाटतें !

विद्याधर:—एक. सांगतो. शत्रूला कवज्यांत आणण्यासाठीं साम, दान, दंड आणि भेद असे चार उपाय योजायचे असतात. त्यापैकी

सामांत राम राहिलाच नाही ! दान म्हणशील तर मी निष्कांचन. मी काय देणार ? गालिप्रदान लागल तितकें दईन पाहिजे तर ! पण तुझ्या बापाला तें नकोच आहे. चवथा उपाय भेद म्हणजे फितूर. तो शत्रु अनेक असले म्हणजे चालतो. आमचा शत्रु पडला एकटाच. तेव्हां तोही उपाय चालत नाही. शेवटीं राहतां राहिला दंड ! आणि दंडाचाच उपयोग करण्याचा विचार मी ठरवला आहे.

कलावती:—असें काय ! हें तुम्हीं आगाऊ सांगितलेंत म्हणून बरें झालें. मी आतां आधीं वडिलांनां जाऊन सांगतें कीं, विद्याधर तुमच्या डोक्यांत बडगा घालून तुम्हांला ठार मारणार आहेत. संभाळून असा. (जाऊं लागते.)

विद्याधर:—अंग थांब थांब. अशी भलतीच समजूत करून घेऊं नकोस. सरळपणानें प्रतिपध्यासमेर जाऊन त्याच्या डोक्यांत बडगा घालणें हा लढाईचा डाव गांवढळपणाचा आहे. तो अविद्याधराला शोभतो. मला विद्याधराला शोभत नाही. विद्याधर अशी गांवढळपणाची लढाई मारीत नसतो. तो गनिमा काव्यानें लढणारा मर्द गडी आहे. समजलीस ?

कलावती:—गनिमी कावा ? गनिमी कावा तें काय असतें ?

विद्याधर:—गनिमी कावा ही पंधरावी विद्या आणि पांसष्टावी कला आहे. तें काय प्रकरण आहे हें इतक्यांत नाहीं तुला कळायचें.

कलावती:—तुमचा गनिमी कावा तूर्त बाजूला ठेवा आणि मी एक गोष्ट सांगतें तेवढी ऐका. ऐकाल का ?

विद्याधर:—ऐकतो. काय म्हणतेस तूं ?

कलावती:—तुम्ही वडिलांजवळ माझ्याबद्दल आणखी एकदां मागणी करा.

विद्याधर:—ती आजपर्यंत अनेक वेळां केली आहे. पण अर्धचंद्रा-खेरीज मला कुधीं काय मिळालें आहे ? छे बुवा, मी नाहीं पुन्हा त्या भानगडीत पडायचा !

कलावती:—तुम्हीं अनेक वेळां मागणी केलीत हें मी कुठे नाहीं म्हणतें ? पण तुमची मागणी एकदां सुद्धां पद्धतशीर झाली नाही एवढेंच माझे म्हणजे.

विद्याधरः—पद्धतशरि मागणी ? ती कशी काय करायची ?

कलावतीः—जेव्हा जेव्हां तुम्ही येतां तेव्हां तेव्हां त्यांनीं नाहीं म्हटल्याबरोबर त्यांच्याशीं भांडायला आणि वादळायला लागतां. हें हो कसलें तुमचें करणें ! तुम्हांला जें पाहिजे आहे तें नम्रतेनं मागितलें तरच तुम्हांला मिळेल. एरवीं कसें मिळेल ?

पद १३

(राग बागेशरी. ताल त्रिवट.)

याचना जपुनिच आचरा । सुविनय धरां । वरुनि ध्या स्वर ॥ध्रु०॥
दिनमणि वरदहि । निजात्मजा । देतो प्रखरता । बधुनि चरण-
परिचर नर ॥

तुम्हांला मागायचें आहे. देणारे ते आहेत. याचकाचा हात खाली आणि दात्याचा हात वर असतो. याचकानें जें मागायचें तें अदबीनें गरीबीनें मागावें लागतें. कारण दात्याची योग्यता फार मोठी आहे. 'दाता पंचदशं रत्नं' ! दाता हें पंधरावें रत्न आहे बरें पंधरावें रत्न !

विद्याधरः—अग, तें तुझें पंधरावें रत्न हातीं लागतें आहे कुठे ? आधीं चवदाव्या रत्नाची गांठ पडते त्यांतून निभावल्यावर पुढें पंधराव्याची गोष्ट बोलायची !

कलावतीः—पंधराव्याशीं नीटपणानें वागलें नाहीं म्हणजे चवदावेंच मिळायचें ! आज आतां असं करा. मी त्यांना बोलावून आणतें. आज आणखी एकदां गोष्ट काढा. अगदीं गोगलंगाईप्रमाणें गरीबी धरून मागणी करा, आणि ते जें जें बोलतील त्याला बरें बरें एवढेंच उत्तर देत चला. त्यांनीं लुच्चा आहेस म्हटलें तरी आपण म्हणावें 'बरें !' मुलगी देत नाहीं म्हटलें तरी सुद्धां तेंच उत्तर ! चालता हो म्हटलें तरी तेंच ! त्यांचा शब्द किती कठोर असला तरी वेडेंवांकडें उत्तर देण्यापेक्षां नुसतें 'बरें बरें' म्हणत गेल्यानें अखेरीस बरें झाल्याशिवाय स्वचित् रहाणार नाहीं. एवढें आज माझ्यासाठीं करा आणि पहा काय चमत्कार होतो तो !

विद्याधरः—तुझ्या बापाजवळ मागणी करायची ती गरीबीनें करायची आणि त्यानें शिव्या दिल्या तरी 'बरें बरें' असें म्हणत रहायचें.

स्वढेंच ना ? केलें तुझ्यासाठीं कबूल. जा. तुझ्या बापाला घेऊन ये.
(कलावती जाते व गणक येतो.) अहो गणक महाराज ! आपण
भापली कन्या कलावती मला द्यावी अशी मी नम्रपणानें आपणाला
गार्थना करतो.

गणक:- माझी मुलगी तुला फार आवडली आहे ! नाही बरें ?

विद्याधर:- (आशेच्या मुद्रें) बरें ! बरें !

गणक:- पण ती तुला मुळींच मिळायची नाही !

विद्याधर:- (खिन्न मुद्रें) बरें ! बरें !

गणक:- कारण, तिचें पाणिग्रहण करण्याची पात्रता तुझ्या अंगीं नाही.

विद्याधर:- (प्रश्नाच्या स्वरानें) बरें ? बरें ?

गणक:- या कामांत बोलायला माझ्या घरीं येत जाऊं नको.

विद्याधर:- (अनास्थेच्या स्वरानें) बरें ! बरें !

गणक:- आलास तर चांगला अंगभर मार खाशील. सांगून ठेवतो आहे.

विद्याधर:- (मागे सरून घाबऱ्या स्वरानें) बरें ! बरें ! बरें ! बरें !

गणक:- माझी पक्की खात्री झाली आहे कीं तूं लुच्चा माणूस आहेस.

विद्याधर:- (ऐटीनें अंगावर चालून येऊन दरडावणीच्या मुद्रें) बरें ! बरें !

गणक:- तुझ्या अंगांत कांहीं एक अकल नाही !

विद्याधर:- (मिशीवर ताव देऊन) बरें ! बरें !

गणक:- चावट माणूस ! मघांपासून पहातो आहे, बरें बरें काय
ठावलें आहेसरे ? (थोबाडींत मारतो.)

विद्याधर:- (मुळमुळू रडत) बरें बरें !

गणक:- अरे पुन्हां तेंच ! (आणखी मारतो.)

विद्याधर:- (मोठ्यानें आक्रोश करीत) बरें बरें ! (गणक चरफडत
निघून जातो व कलावती हंसत येते.) उतरलों तुझ्या परीक्षेला ? झाली
तुझी हौस ? हा तुझा गनिमी कावा वाटतें ! बापाकडून थोबाडींत मार-
वावयाच्या होत्या तर तूंच कां नाहीं चार भडकावल्यास ?

कलावती:- (हंसत) आज एक नाहीं तुमच्या मनाजोगें काम
झालें म्हणून काय झालें ? उद्यां पुन्हां असेंच करायचें. रोज रोज याप्र-
माणें टकळी लावलीत म्हणजे ते तरी कांय करणार ? त्यांना तुमचा
अर्ज मंजूर केलाच पाहिजे !

विद्याधरः—बरे बरे ह्मणायचें आणि थोवाडीत खायच्या ! सम-जली समजली तुझी अकल ! आजपासून या विद्याधरानें तुझ्या बापाशीं गनिमी काव्याची लढाई पुकारली हें पक्कें समज ! पहा तुझ्यावर कसा अचानक छपा घालतो तो ! पण तुला एक सांगून ठेवतो. लांडग्यानें कोंकरावर छपा घातला म्हणजे जसें कोंकरूं गुपचूप लांडग्याच्या हवालीं होतें, त्याप्रमाणें मी छपा घालीन तेव्हां निमूटपणें माझ्या स्वाधीन हो बरे का ! नाही तर बोक्यानें कोंबडीवर छपा घातला म्हणजे ती पंख फड-फडावते आणि कलकलाट करते तसें करायला जाशील, आणि मग सारीच मसलत नासून टाकशील आणि माझी फटफजीती करशील. याकरतां आगाऊच सूचना देऊन ठेवली आहे. कोंबडी होऊं नकोस. कोंकरूं हो. काय व्हायचें सांगितलें ?

कलावतीः—कोंकरूं.

विद्याधरः—होय. कोंकरूं हा खुणेचा शब्द ध्यानांत ठेव. जा आतां कोंकरा ! मीही जातो. (कलावती जाते.) हो ! पण माझा डाव तडीला जायलां आमच्या वडिलांची मदत जरूर घेतली पाहिजे, आणि ते तर राहिले आपल्या गांवीं ! हरकत नाही. त्यांना बोलावून आणतो आणि देतो या गणकाला दणका ! या कोल्ह्याची आणि आमच्या जांबुवंताची गांठ घालून दिल्याखेरीज आमचा गनिमी कावा कुठला साधायला ! (किंचित् थांबून) कलावती सुंदर आहे, सुशील आहे, आणि माझ्यावर अनुरक्त आहे. तिच्याविषयीं प्रार्थना केली असतां हा गणक मला धुडकावून लावतो काय ? बरे आहे म्हणावें बच्चंपेरी ! माझ्याशीं प्रसंग आहे ! समजून रहा. पहा तुझ्या हातावर तुरी देऊन तुझी मुलगी कशी हिसकावून घेतो ती !

पद १४

(राग कालंगडा. ताल त्रिवट.)

दयिता सुखदा सुम-कोमलांगी । महनीयशीला रक्षणीय बालः

नटली सदा मम रागरंगी ॥ ध्रु० ॥

धुडावीन निभ्रांत कातींतिकाला । विद्याधराला ती घालि माला ।

(जातो.)

स्वढेंच ना ? केलें तुझ्यासाठीं कबूल. जा. तुझ्या बापाला घेऊन ये.
(कलावती जाते व गणक येतो.) अहो गणक महाराज ! आपण
आपली कन्या कलावती मला द्यावी अशी मी नम्रपणानें आपणाला
गार्थना करतो.

गणक:- माझी मुलगी तुला फार आवडली आहे ! नाही बरें ?

विद्याधर:- (आशेच्या मुद्रेनें) बरें ! बरें !

गणक:- पण ती तुला मुळींच मिळायची नाही !

विद्याधर:- (खिन्न मुद्रेनें) बरें ! बरें !

गणक:- कारण, तिचें पाणिग्रहण करण्याची पात्रता तुझ्या अंगीं नाही.

विद्याधर:- (प्रश्नाच्या स्वरांनें) बरें ? बरें ?

गणक:- या कामांत बोलायला माझ्या घरीं येत जाऊं नको.

विद्याधर:- (अनास्थेच्या स्वरांनें) बरें ! बरें !

गणक:- आलास तर चांगला अंगभर मार खाशील. सांगून ठेवतो आहे.

विद्याधर:- (मागे सरून घाबऱ्या स्वरांनें) बरें ! बरें ! बरें ! बरें !

गणक:- माझी पक्की खात्री झाली आहे कीं तूं लुच्चा माणूस आहेस.

विद्याधर:- (ऐटीनें अंगावर चालून येऊन दरडावणीच्या मुद्रेनें) बरें ! बरें !

गणक:- तुझ्या अंगांत कांहीं एक अकल नाही !

विद्याधर:- (मिशीवर ताव देऊन) बरें ! बरें !

गणक:- चावट माणूस ! मघांपासून पहातो आहे, बरें बरें काय
लावले आहेसरे ? (थोबाडींत मारतो.)

विद्याधर:- (मुळमुळू रडत) बरें बरें !

गणक:- अरे पुन्हां तेंच ! (आणखी मारतो.)

विद्याधर:- (मोठ्यानें आक्रोश करीत) बरें बरें ! (गणक चरफडत
निघून जातो व कलावती हंसत येते.) उतरलों तुझ्या परीक्षेला ? झाली
तुझी हौस ? हा तुझा गनिमी कावा वाटते ! बापाकडून थोबाडींत मार-
वावयाच्या होत्या तर तूंच कां नाही चार भडकावल्यास ?

कलावती:- (हंसत) आज एक नाही तुमच्या मनाजोगें काम
झालें म्हणून काय झालें ? उद्यां पुन्हां असेंच करायचें. रोज रोज याप्र-
माणें टकळी लावलीत म्हणजे ते तरी कांय करणार ? त्यांना तुमचा
अर्ज मंजूर केलाच पाहिजे !

विद्याधरः—बरे बरे हणायचे आणि थोबाडीत खायच्या ! सम-जली समजली तुझी अकल ! आजपासून या विद्याधराने तुझ्या बापाशी गनिमी काव्याची लढाई पुकारली हे पक्के समज ! पहा तुझ्यावर कसा अचानक छपा घालतो तो ! पण तुला एक सांगून ठेवतो. लांडग्याने कोंकरावर छपा घातला म्हणजे जसे कोंकरुं गुपचूप लांडग्याच्या हवाली होते, त्याप्रमाणे मी छपा घालीन तेव्हा निमूटपणे माझ्या स्वाधीन हो बरे का ! नाही तर बोक्यानं कोंबडीवर छपा घातला म्हणजे ती पंख फड-फडावते आणि कलकलाट करते तसे करायला जाशील, आणि मग सारीच मसलत नासून टाकशील आणि माझी फटफजीती करशील. याकरतां आगाऊच सूचना देऊन ठेवली आहे. कोंबडी होऊं नकोस. कोंकरुं हो. काय व्हायचे सांगितलें ?

कलावतीः—कोंकरुं.

विद्याधरः—होय. कोंकरुं हा खुणेचा शब्द ध्यानांत ठेव. जा आतां कोंकरा ! मीही जातो. (कलावती जाते.) हो ! पण माझा डाव तडीला जायलां आमच्या वडिलांची मदत जरूर घेतली पाहिजे, आणि ते तर राहिले आपल्या गांवीं ! हरकत नाही. त्यांना बोलावून आणतां आणि देतो या गणकाला दणका ! या कोल्ह्याची आणि आमच्या जांबुवंताची गांठ घालून दिल्याखेरीज आमचा गनिमी कावा कुठला साधायला ! (किंचित् थांबून) कलावती सुंदर आहे, सुशील आहे, आणि माझ्यावर अनुरक्त आहे. तिच्याविषयी प्रार्थना केली असतां हा गणक मला धुडकावून लावतो काय ? बरे आहे म्हणावे बच्चंपेरी ! माझ्याशीं प्रसंग आहे ! समजून रहा. पहा तुझ्या हातावर तुरी देऊन तुझी मुलगी कशी हिसकावून घेतो ती !

पद १४

(राग कालंगडा. ताल त्रिवट.)

दयिता सुखदा सुम-कोमलांगी । सहनीयशीला रमणीय बाला
नटली सदा मम रागरंगीं ॥ ध्रु० ॥

धुडावीन निभ्रांत कार्तांतिकाला । विद्याधराला ती घालि माला ।

(जातो.)

प्रवेश दुसरा.

(वेन्नवती येते.)

वेन्नवती:—

पद १५

(चाल लावणी.)

कशासीं बुडाय़ा करिसी नरा ढंग नाना ॥ ध्रु० ॥
 फुका दिमाखें मिरविसि प्रौढी सूत्रधार हरि हें उमजेना रे ॥
 लपट तोरा डळमळ जोरा ध्यानीं दयाघन ना आणा ना माना
 प्राण्यारे न आणा न माना ॥
 (जाते.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ:—जंगल. चंद्रशेखराचें देवालय.

(स्नान केलेली व शुभ्र वस्त्रें परिधान केलेली पद्मावती देवाजवळ बसली आहे. कलावती अंतरावर उभी आहे.)

कलावती:—देवी, आपली ही कडकडीत उग्र तपश्चर्या पाहून रडूं येतें ! नेहमीं त्रिकाल स्नान, त्रिकाल शिवपूजा, देवावर दुग्धधारेचा अभिषेक, शिवनामाचा जप, अहोरात्र जागर आण केवळ प्राणरक्षणा-पुरतें गोमूत्र व दुग्ध यांचें सेवन, इतक्या प्रकारांनीं अव्याहत उपासना चालवून आपला कोमल देह झिजवीत आहां; तरी सुद्धां या चंद्रशेखराला करुणा येत नाही. तेव्हां याला देव म्हणूं कीं पाषाण म्हणूं?

पद १६

(राग जोगी कालंगडा. ताल त्रिवट.)

विफलांच प्रार्थना । शंभुला ॥ ध्रु० ॥
 हा श्वशुरगृहीं सुखें वसाया । लोभला ॥ १ ॥
 अन्न तसें मन प्रस्तर हृदये । जाहला ॥ २ ॥

पद्मावती:-कलावती, उगीच कां बरें देवाला दोषं देतेस ? आपली निष्ठा कसोटीला लागल्याखेरीज त्यानें तरी करुणा कां करावी ?

पद १७

(राग देशी. ताल त्रिवट.)

भाव भला भजकाचा । साधी प्रभुदया ॥ त्रु० ॥

कायिक वाचिक नच याग निभावे । हृदयिं रिघे देव ॥

ह्याच्या मनांत आलें तर आपला भाग्योदय व्हायला उशीर का लागणार आहे ? पंधराव्या दिवशीं परत येतो म्हणून महाराज कबूल करून गेले तो आजचा पंधरावा दिवस. चंद्रशेखराची कृपा होईल तर त्यांचा मुखचंद्र माझ्या दृष्टीस पडल्याखेरीज आजचा सूर्य तो मावळूंच देणार नाही ! जा. मार्गावर उभी राहून उत्तरेच्या दिशेला दूरवर नजर लाव, आणि स्वारी परत आल्याचा कुठे कांहीं मागमूस दिसतो आहे का पहा बरें ! (कलावती जाते व पहाते.)

कलावती:-देवी, आपला अजमास खरा ठरला. सैन्य तर इकडे येतांना दिसतें आहे. (आणखी निरखून) पण तें या वाटेनें न येतां दुसऱ्याच वाटांनीं फुटून फुटून राजधानीकडे चाललें आहे हें काय बाई आश्चर्य ! एक घोडेस्वार मात्र फार त्वरेनें दौड करीत इकडे येतो आहेसा वाटतो आहे.

पद्मावती:- (हर्षानें) किती वेडी आहेस ! म्हणे कोणसा स्वार येतो आहे ! अग खुद्द हुजूरची स्वारी इकडे येते आहे हें नाही का तुला तर्कानें समजत ? मोहीम करून परत येतांना या राज्यदेवतेचें दर्शन घेतल्या-खेरीज राजधानीला जायचें नाही ही त्यांची वहिवाटच आहे. म्हटल्या-प्रमाणें पंधराव्या दिवशीं ते परत यायचे हें मला ठाऊकच ! अहाहा ! केवढा हा उल्हासाचा दिवस ! (पंचारती हातांत वेऊन त्वरेनें पुढें यतं.) कलावती, मला पुढें होऊं दे, त्या अमृतमेघाची वृष्टि सर्वांआधीं या चातकीवर होऊं दे !

कलावती:-थांबा. देवी, हे महाराज नव्हत ! हा दुसराच कोणी माणूस दिसतो आहे.

पद्मावती:—अरे ! चातकीनें पर्जन्यासाठी तोंड पसरलें तों त्यावर गारांचा मात्र मार बसला ! (दासीजवळ आरती देऊन) येणारा माणूस कोण असावा हें ओळखतें आहे का ?

कलावती:—होय. हे ठाकूर रामसिंग येताहेत. पण सांगायला भय वाटतें कीं, ठाकूरजींचा आजचा नूर कांहीं ठीकसा दिसत नाही !

पद्मावती:—(संचित मुद्रें) काय अशुभ वार्ता घेऊन येतो आहे कुणाला ठाऊक ! मना, कठोर हो ! तुला या वेळीं वज्रापेक्षांही कठोर व्हायला पाहिजे बरें ! (रामसिंग येतो, मुजरा करतो, व खालीं मान घालून उभा राहतो.) ठाकूरजी, राज्याचे धनी खुशाल आहेत ना ?

रामसिंग:—खुशाल आहेत.

पद्मावती:—झालें. झालें. ते खुशाल आहेत एवढ्यांतच माझ्या सर्व मनोरथांचें भरपूर माप माझ्या पदरीं पडलें. बोला आतां आणखी काय वर्तमान असेल तें !

रामसिंग:—(खेदानें) काय सांगूं ? कसें सांगूं ! आपल्या नितांत कोमल हृदयावर निखाऱ्यांचा वर्षाव कसा करूं ?

पद्मावती:—रामसिंगजी, पद्मावती शरीरानें नाजूक आणि दुर्बळ आहे, मनानें कोमल आणि मित्री आहे, सुखाची भुकेली आणि संकटाला कचरणारी आहे, अपार ऐश्वर्याची भोक्ती आणि ललित विलासांची ज्ञाती राजपत्नी आहे, या समजुती मनांत धरून तुम्हीं माझ्याशीं भीत भीत जपून बोलणार आहां, पण तसें करण्याचें कांहीं प्रयोजन नाही. भर्त्यांच्या सहवासांत ते गुण शोभत होते व त्यांचें कौतुक होत होतें ! त्यांचा वियोग झाल्याबरोबर मींही माझ्या अंगच्या त्या त्या गुणांचा बलात्कारानें त्याग केला आहे आणि मनाला तपश्चर्येची धगधगीत आंच लावून त्याचें जडत्व आणि मालिन्य घालवून टाकलें आहे. आतांची पद्मावती असंग, निर्भय व निर्विकार असून ती प्रत्येक लाभहानीची गोष्ट विवेकाच्या तराजूत तोलून तिचें मोल ठरवित. पुरुषांनीं दया करण्याजोगा स्त्रीस्वभावाचा कोणताही विशेष हिच्यांत आतां राहिला नाही. हें सर्व समजून काय तुम्हांला दुष्ट वर्तमान सांगायचें असेल तें एकदम सांगून टाका. कचरूं नका.

रामसिंगः—आज्ञेप्रमाणें एकदम सांगायची वार्ता एवढीच की. महाराजांची स्वारी हल्लीं कैदेंत सांपडली आहे.

पद्मावतीः—(आश्चर्याने) कैदेंत सांपडली आहे ? कुणाच्या कैदेंत ?

रामसिंगः—माणिकदुर्गावाला भीमसिंग याच्या.

पद्मावतीः—हा अनर्थ कसा घडून आला ?

रामसिंगः—भीमसिंगाचा पुत्र हिरासिंग याचें पारिपत्य करण्यासाठी महाराज सैन्य घेऊन गेले.

पद्मावतीः—हें प्रसिद्धच आहे. बरें मग ?

रामसिंगः—पहिल्याच लढाईत पराजय करून महाराजांनी त्याची बुर्दशा केली.

पद्मावतीः—लढाईचा परिणाम तसाच होणार हें सर्व लोकांनं आधींच ताडलें होतें. बरें. पुढें काय झालें ?

रामसिंगः—हिरासिंगाच्या नाड्या आंखडल्या तव्हेंत तो शत्रू होऊन महाराजांना शरण आला. तव्हेंत त्यांनीं प्रसन्न होऊन त्याचा गुन्हा माफ केला.

पद्मावतीः—(अभिमानानें) शरणागतावर कृपा करणें हें वीराचें ब्रीदच आहे!

रामसिंगः—याप्रमाणें उभयपक्षां सौरस्य झाल्यावर भेटी, नाचरंग, वगैरे समारंभ वारंवार घडून आले. शेवटच्या दिवशीं हिरासिंगाने मेजवानीचें निमित्त करून महाराजांना बोलावून नेलें आणि विश्वासघात करून त्यांना कैद केलें !

पद्मावतीः—हाय हाय ! केवढा अजिंक्य मोहरा ! आणि विश्वासघातामुळे हिरासिंगासारख्या क्षुद्र शत्रूच्या हातांत सांपडला ! (उसास टाकून) विश्वासघात ! विश्वासघात ! धिःकार असो विधात्याच्या विश्वासघातकी कर्मकौशलाला ! तो सज्जनांच्या मनासाठीं भ्रष्टानें जें धैर्याचे कवच निर्माण करतो त्यावर शत्रूच्या पराक्रमाची तरवार चालत नाही. स्वारी, पण त्याच कवचांत अशी एक मुद्दाम पोकळ जागा राखून ठेवलेली असते की, जिथून विश्वासघाताची सुरी सहज भोंसकली जाते ! बरें.

शत्रूनें असा दगा केला असतां सैन्यांत तुम्हांसारखे रथी महारथी होते !
धन्याला सोडवण्याचा तुम्ही कोणींच कसा उद्योग केला नाही ?

रामसिंगः—मोठी शरमेची गोष्ट ! देवी, तेंच आमच्या मनाला
जन्माचें शल्य होऊन बसलें आहे ! त्या प्रसंगांत आम्हांला मृत्यु येता
तर किती बरें झालें असतें ! हें लाजिरवाणें तोंड आपणापुढें दाखवण्याचें
तरी आमच्या नशीबीं आलें नसतें ! काय करावें ? ज्या वेळीं शत्रूनें
महाराजांना धरलें त्याच वेळीं त्याची फौज आम्हांवर एकदम चालून आली.
आम्ही बेसावध होतो. आम्हांकडून लढाईची तयारी कांहींच नव्हती.
आणि अकस्मात् अशी गर्दीची वेळ गुदरली तेव्हां सर्वांचाच धीर सुटला;
आणि मोठ्या शतीनें सैन्याचा वचाव करून आम्ही निघून आलों. देवी,
या मोहिमेचा हा असा एकंदर वृत्तांत कसा घडून आला हें एक मोठें
अतर्क्य गूढ वाटतें. हें एखादें भयंकर स्वप्न पडलें म्हणावें तर त्याचा
प्रत्यक्ष अनुभव आम्ही भोगतोच आहों, महाराज एवढे कर्ते ज्ञाते असून
त्यांना अशी भुरळ कशी पडली ? युद्धकार्यांत जागरूक असणारे आम्ही
याच खेपेस बेफाम कसे राहिलों ?

पद १८

(राग सोनी. ताल त्रिवट.)

धाव ढाव अचचित चुकला । सकलहि मातिबल विफल होय

धैर्य जाय येतां घाला ॥ १८ ॥

नवन्नव भयंकर सदैव कुंदव कृति करि कवणा कळेल ठाव ॥

पद्मावतीः—(उसासा टाकून) आठवा मंगळ ! आठवा मंगळ !
ठाकुरजी ! हा सारा आठव्या मंगळाचा प्रताप बरें ! माझाच दशा पहाना,
महाराजांना अंतःपुरांत राहून घेण्यासाठीं मीं किती किती युक्त्या लढवल्या ?
कुठे बाहेर त्यांचें लक्ष जाईल म्हणून पोटांत धास्ती असे, त्यामुळें रात्र-
दिवस टपून रहावें लागे. त्या वेळीं जिवाचें कितीहो रान करून घेतलें !
पण फुकट फुकट ! शेवटीं कुर्णा दुष्टानें अर्जदार लोकांना वागेंत घुसून
महाराजांपुढें जाण्याची बुद्धि शिकवली आणि माझा घात केला !

रामसिंगः—(स्वगत) मीच मीच तो क्रूरकर्मा राक्षस ! हे साध्वी !
तुझाच काय, पण सर्व राज्याचा घात मीच केला !

पद्मावती:—मग स्वारीला निघण्याचा बेत ठरलां तेव्हां जाऊं नका, पंधरा दिवस दम धरा, म्हणून परोपरीनें विनवणी केली; पराकाष्ठेचा त्राग केला, तरी सुद्धां कोणी पिशाचानें ओढून न्यावें त्याप्रमाणें निघून गेले ! आणि आतां स्वतः अघोर संकटांत पडले आहेत आणि आम्हांला घोरांत घातले आहे ! अंतःपुरांतून निघाले ते थेट शत्रूच्या कारागृहांत शिरले ! कुणाचेंच पुण्य कसें हो त्यांच्या मार्गांत आडवें आलें नाहीं ! म्हणून म्हणतें, रामसिंगजी, ही अतर्क्य करणी आठव्या मंगळाची आहे.

रामसिंग:—देवी, हे अस्वस्थतेचे दिवस. धनी जाग्यावर नाहींत त्यामुळें राज्याला परचक्राचें आणि अंतःक्षोभाचें भय आहे. आपण इथे अरण्यांत रहाणें सुरक्षित नाहीं. याकरितां राजधानीला चलावें.

पद्मावती:—(खिन्न मुद्रेनें) राजधानीला येऊं म्हणतां ? कशी येऊं ? कोणत्या तोंडानें येऊं ? तिथे काय काय सुखाचे डोंगर माझ्या-साठीं वाढून ठेवले आहेत म्हणून येऊं ? ज्या क्षणीं माझा मानसविहारी राजहंस माझ्या नजरेच्या टापूबाहेर उडून गेला याच क्षणीं सारें जग मला शून्य झालें ! त्याच क्षणीं मला तो राजवाडा स्मशाना-सारखा अमंगळ व भयंकर दिसू लागला, आणि तिथले ऐश्वर्यभोगाचे विलास वमनाप्रमाणें किळसवाणे वाटू लागले ! त्यामुळें तर मी इथे एकांत-वासांत येऊन राहिलें. आणि आतां परत कशाकरतां बोलावतां !

पद, १९

(रंग—बागेसरी. ताल—त्रिवट.)

कैसि पाहुं गेहा । गमे सांकडें मोटें । मनिं भय दाटे ॥ ध्रु० ॥

शुक साश्रु मैना । केव्हां नाथ येई । मला पुसतिल त्यां वहुं काई ॥

माझ्या सौभाग्याचा चिंतामणि माझ्या हातून गमावला आहे, तो ज्या दिवशीं माझ्या हातीं परत येईल त्या दिवशीं तो घेऊनच मी समारंभानें राजधानीला परत येईन बरें ! मी विदेही वनवासी तपस्विनी ! माझ्या वाटेला कोण जायला बसलें आहे ! मोठें आश्चर्य आहे कीं माझ्या सुरक्षित-पणाबद्दल तुम्हा सर्वांनां एवढी काळजी वाटावी, आणि ज्यांच्या चरणांशीं माझे प्राण गुंतले आहेत ते राज्याचे धनी कसे सुटतील हा विचार कोणींच बोलू नये ! मला तर त्या प्रयत्नाला या क्षणापासून

लागायचें. तर सांगा, मंत्री व मुत्सद्दी यानीं हा उद्योग कसा कसा करावा म्हणून ठरवलें आहे ?

रामसिंगः—मंत्री व मुत्सद्दी आपणाला असा सल्ला देणार आहेत कीं, शत्रूंचीं समेट करावा आणि महाराजांना सोडवून घ्यावें.

पद्मावतीः—समेट करावा ? (स्वगत) समेटाचें कारस्थान दुर्गावतीचें ! तें माझ्या स्वभावाला आवडत नाहीं. असो. (उघड) कसा कसा समेट करावा म्हणतात ?

रामसिंगः—त्यांचें म्हणणें असं आहे कीं, शत्रु मागेल तें आवें तो करील तो अपमान सोसावा, त्याला शरण जावें, आणि—

पद्मावतीः—पुरे पुरे. समजली त्यांची अंक्लें ! हे मुत्सद्दी अगदीं नादान बनून गेले ! यांच्या नादीं लागून परिणाम नाहीं. रामसिंगजी, मनुष्यानें एकदां आत्मविश्वास गमावला म्हणजे कसा तो गाजीचा पाजी बनतो पहा ! भीमसिंग हा एक भिकार संस्थानिक, जातां येतां सहज धायाखालीं चिरडतां येण्याजोगा तुच्छ माणूस, आणि म्हणो महाराजां लक्ष्मणसिंगांच्या पत्नीनें त्याला शरण जावें म्हणून हे शहाणे मुत्सद्दी सल्ला देतात ! पद्मावती विदेही झाली, तिनें संसारांतून मन काढलें, तेव्हां तिला काय, आपण सांगूं तो मानहानीचा अथवा कसलाही मार्ग ती स्वीकारील असें या मुत्सद्द्यांना वाटतें आहे ! पण विदेही माणसाला सुद्धां कर्मयोग सुटला नाहीं, त्यानें सुद्धां आपल्या श्रेष्ठ पदाचा अधिकार यथान्याय चालविलाच पाहिजे, हें गीतारहस्य या प्राकृत लोकांना काय ठाऊक ! क्षत्रियावरचें संकट क्षत्रियेनें निवारण करावयाचें, तें तरी क्षात्रवृत्तीनेंच निवारण केलें पाहिजे. ठाकुरजी ! महाराजांना कारागृहांतून सोडवणें हें आतां माझ्या आयुष्याचें कर्तव्य होऊन बसलें आहे. त्या कर्तव्याची अनास्था करून आळसांत चालवलेला एक एक क्षण मला युगासमान भासतो आहे. शत्रूवर स्वारी करून महाराजांना मुक्त करावें इतकेंच नव्हे, तर शत्रूच्याही मुसक्या आंवलून त्याला रतनपुरास आणावें; आणि सूड घ्यावा, असा मी सिद्धांत ठरवला आहे. तुम्हां सर्व सरदार लोकांना माझी अशी आज्ञा आहे कीं, आजचा दिवस आपल्या फौजांना विश्रांति

देऊन उद्यां सर्वांनीं माझ्याबरोबर स्वारीला निघालें चाहिजे. माझ्या सैन्याचें सेनापत्य मी स्वतःच करणार.

रामसिंगः—(विस्मयानें) काय ! देवी पद्मावती ! आपणच सेनापति होणार ?

पद्मावतीः—कां बरें ? स्त्रियांना सेनापतीचा अधिकार चालवता येणार नाहीं म्हणतां कीं काय ? मी वायको माणूस असलें तरी तुमच्याच विद्येत तुम्हांपेक्षां कांकणभर अधिकच करामत करून दाखवीन, एवढी खात्री असूं द्या !

रामसिंगः—तें कांहीं माझें म्हणणें नाहीं. आपण घनीच आहां. आपण सांगाल ती कामगिरी जिवाची पर्वा न ठेवतां करून दाखवूं आणि आपली मोहीम यशस्वी करूंच करूं अशी आम्हाला हिम्मत आहे. मात्र आपण एका गोष्टीची तजवीज आगाऊ पाहून ठेवावी.

पद्मावतीः—कोणती तजवीज म्हणतां ?

रामसिंगः—देवी, आपली स्वारी हा एक निर्वाणीचा बाण आहे. हा हटकून काम करील यांत शंकाच नाही. तथापि जर पीछेहाट झाली तर राज्याचा बचाव पुढें कसा कसा करायचा हें एव्हांपासून ठरवून ठेवलेलें बरें. दूरदर्शी ज्ञाते लोक आहेत ते भावी प्रसंगाबद्दल असाच बंदोबस्त ठेवीत असतात.

पद्मावतीः—(स्मितपूर्वक) अहो दूरदर्शी ज्ञाते लोक ! आपण इतकी दूरवर नजर टाकण्याचें कारणच नाहीं. उद्यांपासून माझ्या राशीला दहावा मंगळ येतो आहे तो युद्धांत विजयश्रीची वेणी धरून तिला ओढीत माझ्या पायांपाशीं आणून सोडील ही माझी खात्रीच आहे. या-करतां प्रथम योगेश्वर श्रीकृष्णाच स्मरण करून उत्साहानें युद्धकार्याला प्रवृत्त व्हा.

पद २०

(राग भूप. ताल त्रिवट.)

सग्रामाच्या संरंभा । योगें यो शोभा । म्हणुनी स्वधर्मा-
धारा । योगेश्वरालें ध्यानीं आणा ॥ ध्रु ० ॥

मायाविला माया । दावा रणीं शौर्या । विजय दे सुपथ हा जाणा ॥

(जातात.)

प्रवेश चवथा.

स्थळः—पद्मावतीची छावणी.

(गणक विचार करीत आहे.)

गणकः—आतां तर बुवा आपला जिव मट्ट्याला आला ! दररोज सैन्याचें कूच ! एक दिवस देखील निवांतपणें वसून राहिन म्हटलें तर चैन पडूं देत नाहीत ! दररोज सामानसुमान भराभरा भरा, पळा पळा पळा, उतरा उतरा उतरा, हीच गर्दी ! आतां तर शत्रूच्या मुलखांत आलों; तेव्हां कुणीकडून काय संकट येतें ही काळजी नवीनच उद्भवली ! मला कांहीं पद्मावती राणीसाहेबांच्या सैन्याबरोबर भटक्या मारीत फिरायचें कारण नव्हतें. राजधानींत स्वस्थपणानें मिष्ट शाल्योदन भक्षण करून मजेनें ग्रंथ चाळीत बसणारा मी ! पण करणार काय ? कलावतीची नोकरी राणीसाहेबांजवळ, आणि राणीसाहेब रहाणार सैन्यांत ! आणि सैन्य म्हटलें म्हणजे सारा सोपभैरवांचा कारभार ! राणीसाहेबांजवळ झालें तरी तरणीताठी एकटी पोरगी सैन्यांत ठेवूं कशी ? तेव्हां मलाही तिच्याबरोबर हिंडायलाच पाहिजे. काय करावें या पीडिला ! तरी बरें, तो लांडगा विद्याधर माझ्या घरीं फेऱ्या घालवालून कंटाळला म्हणून निभाव लागला आहे. नाही तर तो माझ्या कोंकराला—माझ्या कलावतीला—केव्हांच झपाटून गट्ट करायचा ! तरी पण एकंदरींत कलावतीला एकटीला राणीसाहेबांकडे पाठवावें लागतें हें ठीक नाही. तिच्या सोबतीला दुसरी एखादी बायको जरी मिळाली असती तरी किती बरें झालें असतें ? दुसरी बायको ! कोणच्याना कोणच्या तरी निमित्तानें ती दुसरी बायको पहा कशी माझ्या जिभेवर नाचत असते ती ! यंदां मला द्वितीय भार्येचा योग आहे म्हणून गणित बोलतें आहे त्याचा विचार काय ? मला तर या नव्या बायकोचा रात्रांदिवस ध्यास लागला आहे. लोकांना झोपेंत स्वप्ने पडतात आणि मला तर जागेपणीं तिचीं स्वप्ने पडत असतात ! जेव्हां तेव्हां ती समोर येऊन उभी राहिल्याचा भास होतो आहे ! लग्नाचा योग तर आहे. आतां मुहूर्तही पुष्कळ आहेत. नवरीसाठीं दागिने तयार करून

ठेवलेच आहेत. पण मी नवरा मुलगाच लष्कराबरोबर भटकतो आहे, तेव्हां इथे मला नवरी मिळणार कशी ? पण ही काळजी मला पाहिजे कशाळा ? माझ्या कुंडलींत हे अघळ पघळ आसनें घालून शनि मंगळ शुक्रचंद्रादि प्रतिष्ठित बुद्धे लोक बसले आहेत हीं काय लहान सामान्य प्रकरणें आहेत ? यांचा प्रभाव इतका अद्भुत आहे कीं, माझ्या नवरीला ते इथे लष्करांतसुद्धां माझ्या विन्हाडीं आणून पोचती करतील ! (मोहिनी येते.) ओ हो ! पोचती करतील म्हणून बोलतो आहे तों खरोखरच त्यानीं नवरी आणून पोचती केली म्हणावें कीं काय ? होय होय. मी म्हणतो तेंच खरें. वा ! कशी नटि नेटकी साजिरी गोजिरी गोरी गोमटी छान छवकडी दिसते आहे हो ! या माझ्या नवीन बायकोचें नांव मी मोहिनी ठेवतो. बस ! मोहिनी हेंच नांव ! (मोहिनीमागून घटखर्पर येतो.) अरे ! पण मोहिनीच्या पाठीस लागलेल्या भस्मासुराप्रमाणें हा कोण अर्बुज अमंगळ माणूस येतो आहे ? (घटखर्पर जवळ येतो व मोहिनीस मार्गें सारून गणकापुढें उभा राहतो.) कुठले हो तुम्ही ? तुमचें नांव काय ?

घटखर्परः—आम्ही काशीचें रहाणारे.

गणकः—हां. अस्सं. (स्वगत) काशीकर म्हणजे लवाड हें प्रसिद्धच आहे.

घटखर्परः—आमचें नांव घटखर्पर.

गणकः—काय बेटें अगडबंब नांव तरी ! अर्थ पहायला जावें तों घट म्हणजे मडकें आणि खर्पर म्हणजे खापर ! (हंसत उघड) अहो, तुमचे नांव आम्हांला अवघड वाटतें ! आम्ही तुम्हाला खापरभट म्हटलें तर चालेल कीं नाही ?

घटखर्परः—अहो खापरभट म्हणा, कोपरभट म्हणा, कीं ढोपरभट म्हणा ! आमचें काम करा म्हणजे झालें. हो, आमचें काम अडलें म्हणून आम्ही तुमच्या घरीं आलों. मग तुम्ही बरें वाईट बोललांत तर त्याचा राग कशाळा ? म्हणच आहे, ' अडला नारायण गाढवाचे पाय धरी ! ' काय समजलांत ? अं ? (गणकाचा हात ओढून जोरानें टाळी मारतो.) हां !

गणकः—(स्वगत) बोलतां बोलतां यानें आम्हांला गाढव तर ठरव-
लेंच ! आणखी काय काय पूजा करतो आहे कोणाला ठाऊक ? (उघड)
वरें, बोला तुमचें काय काम तें !

घटखर्परः—या मुलीच नांव मोहिनी.

गणकः—(चपापून स्वगत) अरेच्या, मीं जें हिलां हौसेनें नांव
ठेवलें तेंच हिचें खरें नांव ठरलें एकूण ! हा कांहीं अघटित योग दिसतो.
हिला मीं माझी नवरी म्हटलें आहे त्याप्रमाणें या भस्मासुरानें जुळवून
दिलें म्हणजे काम झालें !

घटखर्परः—ही मुलगी मीं हिच्या बापापासून हजार रुपयांना विकतें
घेतली.

गणकः—हजार रुपयांना ? अबबब ! (स्वगत) आतां या पोरीबद्दल
मी इतके रुपये याला द्यायचे का !

घटखर्परः—मीं तुम्हाला खासगी सांगतो.

गणकः—(आशेनें) खासगी सांगा.

घटखर्परः—मीं तुम्हाला खरें सांगतो.

गणकः—हो ! खरें असेल तेंच सांगा. व्यापारी भाषा नको !

घटखर्परः—मीं हिची किंमत एक हजार रुपये दिले. मीं जर नऊशें
नव्याण्णाव रुपये पंधरा आणे अकरा पै दिल्या म्हणून तुम्हाला सांगितलें
असतें, तर तुम्हीं माझें काय केलें असतें ? पण एक पैसाठीं मी कशाला
बावा खोटें बोलूं ? मी आपले एक हजार रुपये रोख दिले आहेत हो !

गणकः—(स्वगत) काय लेकाचा थापा मारतो आहे खापऱ्या ! घरा-
वर हजार खापऱ्यासुद्धां नसतील, आणि म्हणे यानें हजार रुपये दिले !
आणि म्हणे खासगी सांगतोय आणि खरें सांगतोय !

घटखर्परः—तुम्ही अनोळखी झालां म्हणून काय झालें ! कुणाशीं झालें
तरी सचोटीनेंच वागलें पाहिजे. 'सत्यापरता नाही धर्म' असें शास्त्रच
बोलतें आहे ! काय समजलांत ? अं ? (गणकाच्या पागोट्यावर टाळी
मारतो.) हां !

गणकः—(रागानें पागोटें सांवरता) हें हो काय तुमचें ! डोचक्यावर कसली टाळी मारतां ! काय एकेकाला त्रासदायक विचित्र खोड्या लागलेल्या असतात पहा ! आतां मला आडव्या तिडव्या चापट्या मारूं नका. तुमचें म्हणणें मीं कबूल केलें. तुम्हीं आणलेली ही मुलगी मी पतकरली. मी हिला ठेवून घेतों. ज्या दिवशीं हिचें माझ्याशीं लग्न होईल त्या दिवशीं मी तुम्हाला हजार रुपये देईन. आतां झालेंना ? जा आतां.

घटखर्परः—मी तुम्हांला खासगी सांगतो.

गणकः—खासगी सांगा, सरकारी सांगा, हळूच सांगा, अगर घराच्या चौलारावर चढून ओरडून सांगा, काय तें थोडक्यांत सांगा म्हणजे झालें !

घटखर्परः—मी तुम्हाला खरें सांगतो.

गणकः—एवढा वेळ खोटेंच बोलत होतां एकूण ! बरें. आतां खरें असेल तेंच सांगा ! मी कबूल करतो !

घटखर्परः—तुम्ही मुर्दाड आहां !

गणकः—(रागानें) कां हो शिर्वा देतां ?

घटखर्परः—हें पहा, मीं तुम्हांला मुर्दा म्हटलें असतें तर तुम्ही माझे काय केलें असतें ? पण एका अक्षरासाठीं मी कशाला बाबा खोटें बोलूं ? मी आपला म्हणतां, तुम्ही मुर्दाड आहां. अहो, ही मुलगी मी तुम्हांला देण्यासाठीं आणलेली नसतां तुम्ही हिचा अभिलाष धरिलात त्या अर्थी तुम्हाला मुर्दाड कां म्हणूं नये ? मोहिनी ! इथे नाहीं आपलें जमायचें ! तुला हवालीं करण्याजोगें हें विश्वासाचें कळ नव्हे ! आपण दुसरीकडे जाऊं. चल.

गणकः—(रंगत) अरेच्या ! हें घबाड हातांतून निसटून चाललें कीं ! (उबड) अहो घटखर्परमहाराज ! गैरसमज झाल्यामुळे माझी चूक झाली ! ज्या हेतूनें तुम्हीं मोहिनीला माझ्या घरीं आणलें असेल तोच तुमचा हेतू माझ्याकडून पूर्ण होईल. जाऊं नका. मी असा बेअब्रूचा माणूस नाहीं माझ्यावर खुशाल विश्वास टाका बरें !

घटखर्परः—अगदीं इमानपूर्वक सांगतां ?

गणकः—होय. इमानपूर्वक सांगतो.

घटखर्परः—तुम्हीं हिला मुलगी म्हटलें पाहिजे !

गणकः—म्हणेन. तसेंच म्हणेन ! (स्वगत) ही मुलगीच आहे. मी कुठे हिला मुलगा म्हणतो आहे ?

घटखर्परः—हिला तुमच्या घरी आणण्यांत माझा काय हेतु आहे तो सांगतो. मला एक मुलगा आहे त्याचें लग्न व्हायचें आहे. त्यासाठी ही नवरी मी खरेदी केली. तो मुलगा इथून लांब रहातो, आणि तिकडे चोरांचा सुळसुळाट फार आहे म्हणतात; तेव्हां हिला बरोबर घेऊन तिकडे कसा जाऊ ? वरें, इथे सैन्यांत ठेवावी तर ठेवायची कुणाजवळ ? तेव्हां म्हटलें मुलग्यालाच इथे घेऊन यावें, आणि तुमच्याच मार्फतीनें लग्नाचा समारंभ उरकून टाकावा. आणि म्हटलें, मुलग्याला घेऊन येईपर्यंत हिला तुमच्याच घरी ठेवावें. असलें हें द्रव्य ठेवून घ्यायला तुम्हासारखे पापभीरु, सच्छील, सत्पात्र ब्राम्हण मिळणार आहेत कुठे ? काय समजलांत ? अं ? (गणकाच्या पाठीवर टाळा मारितो.) हां !

गणकः—सच्छील सत्पात्र ब्राम्हणाची पाठ चांगलीच थोपटलीत म्हणायची ! असो. तुम्ही परत याल तोंपर्यंत मोहिनीचा सांभाळ माझ्याकडे लागला वरें ! अगदीं खुशाल निर्धास्तपणानें जा आणि तुमच्या मुलाला घेऊन या. हिच्या सोबतीला माझ्या घरांत माझी मुलगी आहेच. ती राणीसाहेबांकडे नोकरीला असते. ती राणीसाहेबांकडे जाईल तेव्हां हिलाही तिच्या सोबतीला पाठवीत जाईन.

घटखर्परः—अवश्य पाठवा. राणीसाहेबांची ओळख आणि मेहरबानी झाल्यावर आणखी काय हवें ! मी कांहीं तुम्हांला फारशी तसदी पडूं शक्यचा नाही. आणखी वीस दिवसांनीं परत येतो.

गणकः—ठीक आहे. जा आतां.

घटखर्परः—मी तुम्हांला खासगी सांगतो.

गणकः—(त्रासून स्वगत) लागला पुन्हां चन्हाट वळायला !

घटखर्परः—मी तुम्हांला खरें सांगतो.

गणकः—अहो खोटेंच कां सांगाना ! खोटें सांगितलेंत तरी कांहीं धरणीकंप व्हायचा नाही ! दर खेपेस खरेंच कशाला सांगत असतां हो ?

घटखर्परः—मी आपला वीस दिवसांनीं परत येणार. मी एकोणीस दिवस, एकूण साठ घटका, आणि एकूण साठ पळांनीं येईन असं म्हटलें

असतें तर तुम्हीं माझें काय केले असतें ? पण एक पळासाठीं नी कशाला बाबा खोटे बोलूं ? मोहिनी, संभाळून रहा बरें. गणकमहाराज, येतो आतां. नमस्कार. यावत्पुनर्दर्शनम्. काय समजलांत ? अं ?

गणकः—(दूर पळतो.) समजलों समजलों ! या खेपेला सावध आहे.

घटखर्परः—काय समजलांत ? अं ? (आपल्याच पोटावर टाळी मारतो.) हां ! (जातो.)

गणकः—गेली एकदांची व्याद. काय बेड्यानें उच्छाद मांडला होता ! मोहिनी, त्या खापऱ्याच्या तावडींतून सुटून तूं माझ्या पदरीं पडलीस याबद्दल मी तुझे अभिनंदन करतो. आमचा सहवास तुला आनंदकारक व मंगलदायक होवो ! इथे रहायला तुझी खुषी आहेना ? तूं उत्तर देत नाहीस तथापि खालीं मान घालून हंसते आहेस; यावरून तुझी मर्जी प्रसन्न आहे हें स्पष्ट होतें. ती तुझी मर्जी अधिक प्रसन्न होण्यासाठीं तुझी आणि तुझ्या सखीची गांठ घालून देतो. कलावती, (कलावती येते.) ही मोहिनी तुझ्या सोबतीकरितां मुद्दाम घरांत राहून घेतली आहे. हिला नीट जपत जा बरें ! जा घेऊन तिला घरांत.

मोहिनीः—(कलावतीच्या गळ्याला मिठी मारून) अहाहा ! धन्य धन्य माझी प्राणप्रिया !

कलावतीः—(वावरून) अगबाई ! हा कुठचा मेला—

मोहिनीः—(हळू स्वरानें) गप ! गप ! कोंकरूं ! कोंकरूं !

गणकः—कायग झालें कलावती ? ही प्राणप्रिया कुणाला म्हणते ? हिची धन्य धन्य होणारी प्राणप्रिया कोण ? आणि तूं हा कुठचा मेला असें कायसेसें बोललीस त्याचा ग काय अर्थ ?

कलावतीः—तसें नव्हे बाबा, यां मोहिनीला नवऱ्याचें वेड लागलें आहे. ही मलाच प्राणप्रिया म्हणून हांक मारायला लागली आणि धन्य धन्य माझी असें स्वतःचेंच वर्णन करूं लागली ! तेव्हां मीं हिला म्हटलें, अग बाई, हा कुठचा मेला वेडगळ छंद तुला लागला आहे ?

गणकः—एवढेंच ना ? मी अगदीं गडबडून गेलों ! म्हटलें इतक्यांत झालें तरी काय ?

मोहिनी:—(गणकास) ही मला नवरा म्हणते. मी हिला बायको म्हणेन ! मी बरी सोडीन !

गणक:—अरेरे ! नवऱ्याचा ध्यास लागल्यामुळे हिचे मन अगदी बहकून गेले ! काय करील विचारी ! कलावती, जा तिला घेऊन. जा. चार गोष्टी बोलून तिचे समाधान कर. तुझा नवरा जवळच आहे आणि तो तुला लवकरच मिळेल अशी तिची समजूत घाल. तिची मर्जी काडीमात्र मोडू नकोस हो ! जा. (मोहिनी व कलावती जातात.) हा घटस्पर्ष बडा लफंग्या दिसतो. गुलामाने कुणाची तरी मुलगी पळवून आणली आणि सरकारचे शिपाई पाठीस लागले तेव्हा तिला माझ्या घरांत सोडून पळून गेला ! हजार रुपये दिले आणि मुलासाठी नवरी आणली वगैरे सारी झूट बात आहे ! मिळून काय, ग्रहानी कुठून कशी कां होईना, पण मला बायको आणून दिली खरी ! आतां शुभमंगल सावधान व्हायचे तेवढेच राहिले. तेही लवकरच उरकून टाकतो.

(जातो.)

प्रवेश पांचवा.

(वेत्रवती येते.)

वेत्रवती:—

पद २१.

चाल-गजल.

हा काल मेघ गरजे । समशेर घोर परजे ॥ ध्रु० ॥
 विजली नभांत तळपे । करिशी कशास गमजे ॥ १ ॥
 खळ पापराशि जे जे । त्यां धुंडिते स्वतेजे ॥ २ ॥
 विजली शिरीं कडाडे । तुज मारणार उमजे ॥ ३ ॥

(जाते.)

प्रवेश सहावा.

स्थळः—जंगल—हिरासिंगाची छावणी.
(हिरासिंग, दिवाणजी व चौथे दरबारी बसले आहेत. अंतरावर हुजऱ्या उभा आहे.)

हिरासिंगः—

पद २२

(राग—मिथ्याचा मल्हार ताल त्रिवट.)

भानिते वसुंधरा । पति भय हरिता । जन-हिता करिता ॥ ध्रु० ॥
क्लेश-लेश मज होय असहसा । बहुविध भोगें मना सुखाचा ।
भोग-सुखा जो अंतरवी । राज्यभार मज न सहे भलता ॥

दिवाणजीः—कुमार, बंदिवांन राजे लक्ष्मणसिंग यांना माणिकदुर्गावर नैऊन पोचतें केलें, आणि तिथल्या बंदिखान्यांत त्यांची स्थापना झालेली डोळ्यांनीं पाहून आलों.

हिरासिंगः—ज्ञानमंडपांत जाऊन बसले एकदांचे ! चांगलें झालें ! केवढा त्यांचा तो ताठा ! काय ती घमंड ! किती तो चढेलपणाचा तोरा ! आतां तें सगळें मावळून जाईल आणि आम्हांशीं कसें वागायचें तें त्यांना शिकवायला कैदखान्याच्या भिंतीच बोलक्या होतील ! बस्स ! कांहो दरबारी ? 'एक महिन्याची मोहीम आणि त्यांत किती किती कामांचा निकाल करून टाकला पहा ! शत्रूच्या मुलखावर स्वारी केली, त्याच्याशीं लढाई केली, त्याला कैद करून बाबासाहेबांकडे पाठवून दिलें आणि पुन्हां मौजा मारायला मोकळे ते मोकळेच ! कां हो बोलाना ? तुम्हांला काय वाटतें ?

प० दरबारीः—हें काय विचारावें कुमार ! युद्धाच्या कार्यांत असली तडफ आपल्या तर बुवा कुठे पहाण्यांत नाही !

दु० दरबारीः—कुमार, आपल्या प्रतापाचा लखलखाट पाहून जग दिपून गेलें आहे दिपून ! त्याचा महिमा आम्ही पामरांनीं काय वर्णायचा आहे !

ति० दरबारी:-खरोखर सांगतां, आपल्या भालपाट्टिकेवर दिग्विजय लिहिलेला मला स्पष्ट दिसतो !

च० दरबारी:-जे एखाद्या नामांकित सेनापतीला बारा वर्षांत सुद्धा व्हायचें नाही तें काम आपण एक महिन्यांत करून दाखवलें, तेव्हां निदान एक वर्षभर तरी चैनीनें दिवस घालवण्याचा आपणाला निर्विवाद हक्क मिळाला आहे !

हिरासिंग:-मी म्हणतां एक वर्ष राहिलें; पण एक महिना तर खरा ! बस. ठरलें ! आतां आपण एक महिनाभर या डोंगरगडच्या रानांत स्वच्छंदानें शिकार करणार.

दिवानजी:-कुमार, वाटेनें येतां येतां आपण फौजेला निरोप दिल्याचें वर्तमान मला कळलें, आणि इथे येऊन पहातां तों खरेंच ! बरें, ही गोष्ट महाराजांना कळवून करावी तेंही आपण केले नाही !

हिरासिंग:-कळवूं सावकाश ! फौजेचें काम संपलें, तिला निरोप दिला ! हें बाबासाहेबांना अंमळ उशीरानें कळलें तरी काय विघडतें आहे ?

दिवानजी:-छे छे, या कामांत फार घाई झाली. मोठी चूक होऊन गेली. आपण आतां होईल तितक्या जलदीनें पुन्हा फौज गोळा केली पाहिजे, आणि हा शिकारीचा नाद सोडून लढाईच्या तयारीला लागलेंच पाहिजे.

हिरासिंग:-तें कां बुवा ? राजा लक्ष्मणसिंग कैदेंतून पळून गेला आणि पुन्हा आम्हाशीं झूज घ्यायला तयार झाला असं तर नाहीना घडलें ?

दिवानजी:-नाहीं. तसा कांहीं प्रकार घडलेला नाही. पण लक्ष्मणसिंगाची राणी यद्भावती सैन्याची तयारी करून आम्हांवर चालून येण्याच्या उद्देशानें निघाली आहे अशी दाट बातमी पसगली आहे.

हिरासिंग:-(घाबरल्याचा आविर्भाव दाखवून) अरे बापरे ! केवढी हो भयंकर बातमी सांगतां ही ! आपण तर अगदीं घाबरून गेलों बुवा ! काय सांगतां दिवानजी ! राणी लढाईला येणार त्यासाठीं म्हणे मी शिकार बंद ठेवायला पाहिजे ?

प० दरबारी:-अहो दिवाणजी, जी बातमी नवीन म्हणून तुम्ही सांगतां ती कुमारांच्या कानावर यापूर्वीच आली आहे.

दिवाणजी:-तसें असेल तर ही; उपेक्षा फारच घातुक आहे असें म्हटलें पाहिजे.

हिरासिंग:-आतां आम्ही राणीशीं लढायला कंवर बांधली पाहिजे म्हणतां ? हो हो हो हो ! (हंसतो.) कुणीकडे सेनापति हिरासिंग आणि कुणीकडे लक्ष्मणसिंगाची राणी !

प० दरबारी:-कुणीकडे इंद्राचा ऐरावत आणि कुणीकडे शामभटाची तटाणी !

दु० दरबारी:-कुमार, दिवाणजींना राणीच्या लढाईचें भय वाटतें तें उगीच नाही ! तिला लढाऊपणाचा बाणा मिरवण्याची हौस आहे हें तिच्या रणजोडव्यांवरूनच नाही का समजत ?

ति० दरबारी:-दिवाणजी उगीच नाही घाबरायचे ! कुमारांच्या सैन्याचा एकच गोटा असतो आणि तेवढ्याचीच सत्ता त्यांच्या हातांत असते. पण राणीच्या हातांत चार गोटांची सत्ता ! यावरून ती कुमारांपेक्षां चौपट लढाऊ कशी नाही ठरणार !

च० दरबारी:-ती चौपट लढाऊ आहे हेंच खरें ! कारण कुमारांना बंदूक पेटवायची तर त्यांच्या हातांत एकच तोडा शिलकावलेला असतो. आणि तिकडे पन्नावतीकडे पहावें तर तिचे चार तोडे झळकत असतात ! दोन हातांत दोन आणि शिवाय दोन पायांत दोन !

प० दरबारी:-फौज चालली असतां डाव्या उजव्या बाजूनें शत्रूचा आरा होईल म्हणून कुमारांना बंदोबस्तानें त्या बाजू बंद कराव्या लागतात. पण राणीच्या पराक्रमाची शिताफी काय वर्णावी ? तिनें नुसता दंड उचलला कीं बाजूबंद दृष्टीला पडणारच !

दिवाणजी:- (तुच्छतेनें स्वगत) अहाहा ! काय पण अलंकारांवर अलंकार चालले आहेत ! एकाहून एक शहाणे आहेत म्हणावें नी दुसरें काय ?

दु० दरबारी:-आणि दिवाणजी, राणीला सैन्यांत पैशाची तूट पडायचें कधींच कारण नाही ! आमच्या लष्कराबरोबर खजिन्याच्या

पेठ्या भरून गाडे चालवावे लागतात. आणि राणी तर लाखों रुपयांच्या पेठ्या गळ्यांतच बांधून हिंडत असते !

हिरासिंगः—अहो दरबारी ! तुम्ही इतकें सारें बोललांत खरें, पण पद्मावतीच्या लढाईचा भयंकरपणा दिवाणजींना वाटतो आहे त्याचें कारण निराळेंच आहे. इतर शिपायांप्रमाणें तिच्याही कमरेला पट्टा असतोच, आणि शिवाय ती गजगतीनें चालणारी ! हत्तीची मजल दिवसांतून चाळीस कोस ! केव्हां येऊन छापा घालील आणि कत्तल करील याचा नेमच नाही ! पण कायहो दिवाणजी, राणी युद्धाला उभी रहाणार तेव्हां तिचा आणि तिच्या शिपायांचा वेष कोणता ? पुरुषांचा कीं बायकांचा ? मला वाटतें कीं ती स्वाभिमानी बायको आहे. सेनापतीचें काम पुरुषांचें असलें तरी ती आपला स्त्रीवेष नाही टाकायची. उलट ती आपल्या सरदार शिपायांनाच लुगडीं नेसवून लढाईला आणणार असेल !

दिवाणजीः—हा थड्डेचा विषय नसतां याची थड्डा होते आहे हें फार वाईट आहे. याचा परिणाम भयंकर होईल. कुमार, मी खरोखरच बजावून सांगतो कीं आपण या क्षणापासून युद्धाच्या तरतुदीला लागलेंच पाहिजे.

हिरासिंगः—काय राव गोष्टी सांगतां आहां ! दिवाणजी, तुमच्या ऐन उमेदींतसुद्धां वीरश्री तुम्हांजवळ फारशी रहात नव्हतीच. पण आतां म्हातारे झालांत तेव्हां तिनें तुम्हाला अगदीं काडीच मोडून दिली वाटतें !

दिवाणजीः—माझे बोलणें आपणाला कडू लागतें आणि त्याची थड्डा करावीसें वाटतें ! उपाय नाही. हा देह आपल्या अन्नाचा आहे, त्याअर्थी सावधपणाचा घोष आपल्या कल्याणासाठीं आपल्या कानाशीं चालू ठेवणें हें या देहाचें कर्तव्य आहे.

हिरासिंगः—पुरे बुवा आतां ! तुमच्या कर्णकठोर घोषानें आमच्या कानाला दुखणें आलें. एखाद्या सुंदर कलावंतिणीच्या गळ्यांतून निघालेल्या चार गोड गोड लकेच्या हेंच या दुखण्यावरचें औषध ! पण तें यावेळीं इथे कुठचें मिळायला ! वारांगनेचें गायन ही अवर्णनीय आल्हाद देणारी काय अजब चीज आहे ! वाहवा !

पद २३

(राग-जिल्हा. ताल दादरा)

वारांगना रतिगानें । दे वंशीरवा प्रमोदा ॥ ध्रु० ॥
भुलविति सूर । मधुर अनुरागें । करिति रसिक मन बावरें ॥

(एक सरदार प्रवेश करितो.)

सरदार:- (मुजरा करून) सरकार ! आज छविन्याला हिंडत असतां गोटाच्या हद्दींत विगरपरवाना हिंडणारी एक कलावंतीण सांपडली. तिचें नांव विजलीजान. तिच्याबरोबर तिचा ताफा आहे त्यांत आणखी कलावंतीणी व त्यांचे साजिंदे वगैरे पुष्कळ लोक आहेत. आपण कामरूप देशाहून आलों आणि नाथद्वारीं जाणार असें ती सांगते. तिला तिच्या सर्व लोकांसह पकडून आणलें आहे. हुकूम होईल तर हुजूरच्या सेवेला सादर करीन.

हिरांसिंग:-वाहवा ! कलावंतीणीची वर्दी फार योग्य वेळेवर आणलीत ! तीच गोष्ट आम्हांला यावेळीं पाहिजे होती. आम्हांला त्या कलावंतीणीची हजेरी जरूर घ्यायची आहे. घेऊन या तिला आंत. पण हें पहा, मूर्खांचे कान पिळवटल्याप्रमाणें हे गुणी लोक गाणें सुरू करतांना तंबुऱ्याच्या खुंट्या पिळवटीत असतात आणि दक्षिणे-साठीं पुढें घुसणाऱ्या उतावीळ आगंतुकाच्या तोंडावर चापट्या माराव्या त्याप्रमाणें तबल्याच्या तोंडावर थापट्या मारीत असतात. त्यामुळें वेळ फार जातो आणि त्रास होतो. याकरतां त्या विजलीजानकडून तंबुरा, तबला, सारंगी, वगैरे सर्व साज तयार करवून मग तिला इथे आणून सोडा. क्षणाचाही विलंब आम्हांला सोसणार नाही. ती आल्याबरोबर गाणें सुरू झालें पाहिजे.

सरदार:-सरकारचा हुकूम व्हावा आणि मागून नोकरांनं त्याची बजावणी करावी, यांत नोकराच्या धूर्ततेची शिताफी ती काय राहिली ? असा आपला हुकूम होईल हें ओळखून आगाऊच सर्व तयारी ठेवली आहे.

हिरांसिंग:-तर मग येऊं या तिला लवकर !

(सरदार जातो व विजलीजान प्रवेश करिते. तिच्या बरोबर दुसऱ्या कलावं-
तिणी, सारंगे व तबलजी येतात. विजलीजान हिरासिंगास मुजरा करते व हात
जोडून उभी रहाते.)

विजलीजानः—मै बंदी सरकारके खिदमतमे दिलोजानसे हाजीर हूं.
इरशादकी उमेदवार हूं. हुकूम फर्माईये.

हिरासिंगः—विजलीजान ! मेरे कान तेरा सुरेला दिलरुबा गाना सुन-
नेके लिये निहायत अर्जुमंद है. और तेरा नृत्य देखनेको मेरी आंखें
इंतिजार है. नृत्यगायन करके हमारा दिल खुष करो.

विजलीजानः—हां जी हुजूर ! (सारंगे व तबलजी यांस खूण करते.
ते वाद्यें सुरू करूं लागतात.)

दिवाणजीः—कुमार, पद्मावती राणीशीं युद्धप्रसंग होण्याचा समय
प्राप्त झाला असतां तो विचार बाजूस ठेवून आपण या कलावंतिणीच्या
गाण्यांत गुंग होऊन जावें हें मला आवडत नाही व पहावत नाही !

हिरासिंगः—(वासून) काय हा म्हातारा खोकड भलत्याच वेळीं
पद्मावतीच्या लढाईची बढाई मारीत सुटला आहे ! तुझी पद्मावती लढायला
येऊं दे, कीं लढायला येऊं दे, त्यान काय व्हायचें आहे ? आमच्या वाड्यांत
पांचशेंसाठ बटकी आहेत त्या पांचशें एकसष्ट होतील ! आणखी काय
होणार आहे ? या सुंदर अप्सरेचें गाणें तुला मानवत नसेल तर चालता हो.
हो चालता ! जा. (दिवाणजीस घालवून देतो.) हां. विजलीजान ! शुरुमे-
नाच होणे दो.

विजलीजानः—(स्वगत) हे मायावतारी परमात्मन् ! प्राणना-
थांच्या मुक्ततेकरितां मला लाचारीमुळें इथे जें जें करावें लागतें आहे तें
तें तुझ्याच चरणीं अर्पण असो !

(नाचते व हावभाव करते.)

हिरासिंगः—वाहवा ! बहोत खूब ! ये तेरा नाच देखकर मेरा दिल
बहुती खूष हुवा ! अब एक ठुंबरी सुना दो. मगर देखो विजलीजान !
मेरे नजरमे ऐसा आता है के तूं खुले दिलसे आदा नखरा नही करती.
येह अच्छा नही.

बिजली०:—परवरदिगार ! इस मजलिसमे आदा करने को दिलमे शरम पैदा होती है.

हिरासिंग:—हां. ऐसा ? तो मैं इन लोगोंको निकलवा देतां हूं. दरबारी लोक ! चला. चालते व्हा इथून. हा हुजन्या मात्र माइयाजवळ राहूं दे. (दरबारी जातात.)

बिजली०:—

दुंबरी.

छाडो छाडो बिहारि नार देखे सगरी ॥ ध्रु० ॥

ना.मै बोली ना मै चाली अब नाहक नाहक रार करे रे ॥ १ ॥

मै जल जमुना भरन गयी सखि । रिपठ झिपट छिनि मोरि
घगरिया ॥ २ ॥

हिरासिंग:—वाहवा ! वाहवा ! बहोतही मजा किया ! क्या तेरी तारीफ कहूं ? तूने मुझे बेदामू मोल लिया !

बिजली०:—हुजूर ! फिलहालका नाच जैसा बिजनाचमे गोप और गोपी मिलके करते है उसमोजिव करनेका है. नाच बहोत बहारीका है. यहांपर गोपी तो है, मगर गोप बाहेर रहे गये. उनको अंदर बुलवानेकी परवानगी चाहती हूं.

हिरासिंग:—कुच हरकत नही. तेरे सब सार्थीदार आनेदे. मगर नाच उमदा होने चाहिये. (नाचणारे पुरुष व त्यांच्याबरोबर आणखी सारंगे व तबलजी येतात.)

हुजन्या:—(एका सारंग्याजवळ जाऊन) अरे, इथे इतके तबलजी आणि सारंगे कशाला आलांत रे ?

सारंग्या:—तुला काय कळते आहे गांवढळा ! सूरभरणा नको का व्हायला ?

हुजन्या:—(चरफडत) हा काय सूरभरणा म्हणायचा की असुर-भरणा ! (हिरासिंगास) सरकार, या गुणी बाळांची फार गर्दी झाली इथे ! काहीं लोकांना काढून लावूं का ?

हिरासिंग:—गप्प बस बैला ! हां. बिजलीजान ! चलना दो !

(विजलीजान व तिचे सर्व लोक गातां गातां व नाचतां नाचतां हिरासिंगाजवळ येऊं लागतात. तोफांचे बार होतात. दिवाणजी घाबऱ्या घाबऱ्या ओरडत प्रवेश करितो.)

दिवाणजी:—कुमार ! कुमार ! उठा. उठा लवकर ! पळा आणि आपला जीव वांचवा !

हिरासिंग:—(वासून) हे दुर्लक्षणी घुबडा ! आज तूं असा माझा पिच्छा कां पुरवला आहेस ?

दिवाणजी:—अहो शिव्या घायच्या त्या सावकाश द्या ! आधीं पळा आणि जीव जगवा ! पद्मावतीच्या फौजेनें येऊन गोटावर छपा घातला आणि कत्तल करून चोहोंकडे दाणादाण केली ! (पडद्यांत गलबला होतो.) ऐका. ऐका ही ओरड. ही पद्मावती राणी तुम्हांला पकडायला आलीच समजा ! पळा !

हिरासिंग:—(अतिशय घाबरून उठतो.) कुठे आहे ? कुठे आहे पद्मावती ?

(कलावंतिणीचा वेष टाकून पद्मावती प्रकट होते. तिचे लोकही आपापले वेष टाकून प्रकट होतात.)

पद्मावती:—ही ही पहा पद्मावती ! तुझी पांचशें एकसष्टावी बटीक ! सरदार हो, बांधा या हिरासिंगाच्या आणि त्याच्या नोकरांच्या मुसक्या ! (ठाकूर रामसिंग येतो.)

रामसिंग:—देवी पद्मावती, शत्रूचा सर्व गोटा लुटून फस्त केला. ज्यांनीं हत्यार उपसलें त्यांची कत्तल केली आणि ज्यांनीं दांतीं तृण धरलें त्यांना गिरफदार करून ठेवलें आहे. पुढें काय हुकूम ?

पद्मावती:—वाहवा ! वाहवा ठाकूरजी ! तुम्ही पराक्रमाची शर्त करून दाखवलीत ! या हिरासिंगाला धरल्याची बातमी याच्या बापाला कळण्यापूर्वीच त्याच्या राजधानीला आपला शह बसविला पाहिजे, याकरतां तुम्ही आपल्या फौजेनिशीं अतित्वरेनें जाऊन तें काम आधीं करा. त्या राजधानीला चोहोंकडून ताण बसवा. रस्ते रोंखा. अंत बाहेर माणूस फिरकायचें बंद करा. बाहेरून अन्नसामग्री, बातमी, निरोप, चिठीचपाटी वगैरे कांहीं एक

आंत पोचूं नये असा बंदोबस्त ठेवा. इतकें तुम्ही करतां तों बाकीचें सैन्य घेऊन मी मागोमाग येतेंच आहे. जा.

रामसिंगः—फार उत्तम आहे. आज्ञेप्रमाणें आतांच फौजेची मजल चालू करतो. (जातो.)

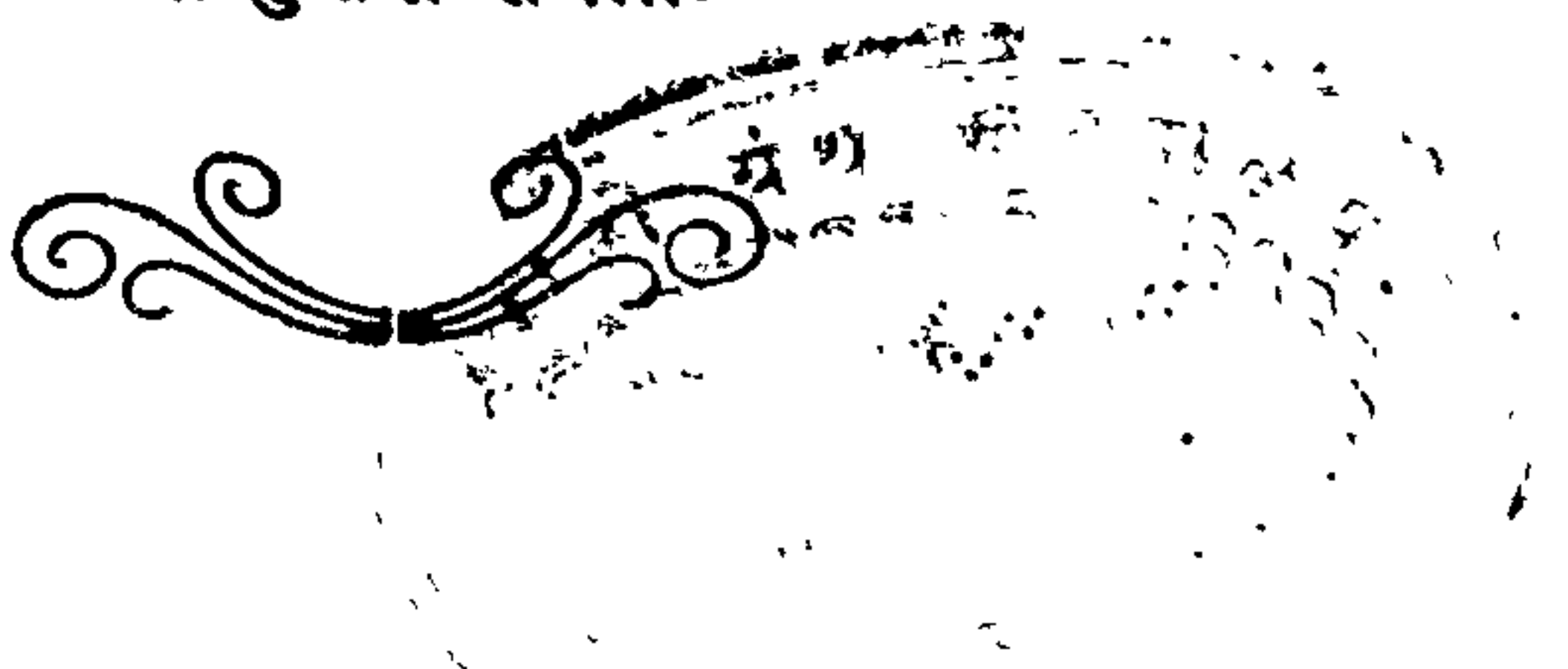
हिरासिंगः—पद्मावती देवी ! तूं राजकन्या वं राजपत्नी असतां हलकट नर्तकीचा वेष घेऊन माझ्यापर्यंत प्रवेश केलास आणि मला कैद केलेंस, हें कुलस्त्रीच्या शालीनतेला शोभतें का ?

पद्मावतीः—आणि तूं महाराजांना शरण घेऊन त्यांच्यापुढें लोटांगणें घातलींस, आणि नीचा ! मेजवानीच्या निमित्तानें बोलावून नेऊन विश्वासघात केलास, आणि त्यांना कैद केलेंस; हें तरी तुझ्या कुलीनपणाला शोभतें का ? बाबा ! आतां रडून काय उपयोग ? जसें करावें तसें भरावें ! मला तूं नर्तकी म्हणून जाणलेंस आणि माझ्या बरोबरच्या लोकांना साजिंदे आणि नाचे समजलास ! पण मूर्खा, हे सर्व लोक माझ्या केंसालाही धक्का लागला असतां प्राण द्यायला तयार असणारे तुझ्याच दर्जाचे कुलीन पराक्रमी सरदार आहेत ! छाप्याच्या वेळीं तूं पळून जाशील याकरतां आम्ही सर्वांनीं ही शकल लढवून तुला आगाऊ घेरून ठेवलें आणि वेळ आली तेव्हां कैद केलें ! यांत आम्ही कांहीं अन्याय केला असें तुला तरी म्हणतां येणार नाहीं. कारण ' शठंप्रति शठ्यं ' हें लोकमान्यांचें वचन प्रसिद्धच आहे. सरदार हो, चला या लोकांना घेऊन !

विद्याधरः—(हुजन्यास धक्का मारून) चल रे चोरा ! शठंप्रति लाठ्यं !
(सारंगीचा गज त्याच्या पाठीवर मारतो.)

(पडदा पडतो.)

अंक दुसरा समाप्त.

अंक तिसरा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ—माणिकदुर्ग. बंदीखाना.

(रुप्याची बिडी वातलेला लक्ष्मणसिंग विचार करीत उभा आहे.)

लक्ष्मणसिंगः—या कारागृहवासापेक्षां मला शत्रूचा सहवासच अधिक कंटाळवाणा वाटतो. स्वतः भीमसिंग व त्याचीं माणसें इथे माझ्याजवळ सांखीं वसून जो उपद्रव देत असतात त्याला कांहीं सीमाच नाही ! कोणी मला धीर देतो, कोणी भय दाखवतो, कोणी समजूत घालतो, अशा अनेकांच्या अत्तेक तऱ्हा ! खुद्द भीमसिंगाची तऱ्हा सर्वांहून वेगळी ! त्याच्या तुणतुण्याचा आपला एकच सूर कीं माझा वरिष्ठपणा कबूल करा ! रोज रोज तेंच तेंच बोलणें ऐकून जीव अगदीं कंटाळून गेला बुवा ! आज आणखी भीमसिंग येऊन काय त्रास देणार आहे देव जाणे. (दुर्गावती येते.) हें काय आश्चर्य ! नागाच्या भयंकर दर्शनाऐवजीं हें नागकन्येचें रमणीय दर्शन ! ही सात्विक शांत वृत्तीची सुंदर कुमारी इथे कोणत्या हेतूनें आली असेल बरें ! (उघड) आर्ये, तूं वाट चुकून भलत्याच ठिकाणीं आलीस असें वाटतें.

दुर्गावतीः—ठिकाण भलतेंच असलें तरी भल्याचा सहवास नेहमीं निर्भय असतो हें जाणूनच मी आपल्या भेटीकरतां आलें आहे. आपल्या प्रत्यक्ष परिचयाचा लाभ मला झालेला नाही, तरी माझें नांव आपल्या परिचयांतलें आहे. मी भीमसिंग राजाची कन्या दुर्गावती.

लक्ष्मणसिंगः—देवी दुर्गावती ? पद्मावतीची परमप्रिय सखी दुर्गावती ? पद्मावती जिच्या अनेक सद्गुणांच्या आठवणी काढून स्वतःच्या आणि माझ्या मनाला रिझवीत असते ती महोदार वात्सल्यशील दुर्गावती ?

दुर्गावती:—होय. तीच मी. मात्र माझ्या सामान्य नामाला आपण एवढालीं गुणवृद्धीचीं विशेषणें लावतां हें ठीक नाहीं. बाबासाहेबांनीं कांहीं महत्वाच्या कामाकरतां मला आपणाकडे धाडलें आहे.

लक्ष्मणसिंग:—बाबासाहेबांची खासा खात्री स्वतः न येतां तुझ्याकडे सोंपवून भागण्याजोगें कार्य तरी कोणतें ? कार्य कोणतेंही असो, तूं पद्मावतीची सखी आहेस त्या अर्थीं माझ्या स्नेहाला आणि आदराला पात्र आहेस. सांग तुझें काय काम असेल तें. तुझ्या बापानें माझ्या पायांत बिडी घातली तेव्हां मलाही माझ्या जिभेला बिडी घालावी लागली. परंतु तुझ्याशीं वागतांना ती जिभेची बिडी मी काढून टाकतो.

दुर्गावती:—आणि आपल्यां पायांतली बिडी सुद्धां मी आजच काढून टाकावी म्हणतें. ही बिडी पहातांच माझें पित्त भडकलें आणि मला फार दुःख झालें.

लक्ष्मणसिंग:—(उपरोधानें)असें म्हणूं नकोस. हा सुतकांतला शृंगार माझ्या अंगावर तुझ्या बापानें चढवलेला आहे. नीट निरखून पहा. बिडी रुप्याची आहे.

दुर्गावती:—रुप्याची बिडी ! या रुपेरी बिडींत कांहीं विलक्षण जादू आहे हें खरें आहे. कारण ती ज्याच्या पायांत अडकवावी तो देवाजवळ प्रार्थना करीत असतो कीं, देवा, जीवाचा आणि देहाचा वियोग होईपर्यंत देहाचा आणि या रुपेरी बिडीचा वियोग कधींही न होवो ! ही रुपेरी बिडी ज्याला लाभेल त्याचे पाय आंखडतात, हात पसरतात, मनाची धांव थांबते, जिभेची धांव लांबते, धनुर्वात झाल्याप्रमाणें अंग जागोजाग मोडत असतें, हिंविताप भरल्याप्रमाणें अंगांत कांपरें शिरतें, असे आणखी नानाप्रकारचे चमत्कार होतात. पण जो मनानें किंवा धनानें दरिद्री असेल त्याला या गोष्टी लागू आहेत. आपणासारखे स्वतः—सिद्ध ऐश्वर्यवान् आहेत त्यांच्या पायांत रुप्याची नव्हे, सोन्याची बिडी घातली तरी ती घालणाऱ्याचा उपहास झाल्याशिवाय कसा राहिल ?

लक्ष्मणसिंग:—कैदी राजांच्या राजेपणाचा बोज इतर भिकार कैद्यांत रहावा म्हणून ही रुप्याची बिडी माझ्या पायांत जखडलेली आहे, असें तुझ्या

बाबासाहेबांच्या सांगण्यावरून मला कळलें. तसें त्यांचें खरोखरीचें मत असेल तर ते दूरदर्शी आहेत असें म्हटलें पाहिजे.

दुर्गावती:—तें कसें काय ?

लक्ष्मणसिंग:—माझ्या पायांतून निघाल्याबरोबर हीच विडी आपल्या पायांत पडायची आहे हें भीमसिंगानीं ताडलें आहे, आणि आपल्या राजेपणाचा बोज राखण्याची तरतूद आगाऊच करून ठेवली आहे !

दुर्गावती:—(डोळ्यांत आंसू आणून) महाराज, बाबासाहेबांविषयी असले विचार आपण याउपर केव्हांही मनांत ठेवू नयेत अशी प्रार्थना करण्याकरतांच मी आले आहे.

लक्ष्मणसिंग:—जिथे शत्रुत्व आहे तिथे परस्परांच्या घातपाताचे असले हे विचार चालायचेच. ते मनांतून कसे काढतां येतील ?

दुर्गावती:—पण असल्या दुर्विचारांचें जाळें माजवणाऱ्या शत्रुत्वाचें मूळच मुळीं उपटून टाकावें म्हणून बाबासाहेब आपणाला कैदेतून सोडून देणार आहेत.

लक्ष्मणसिंग:—काय ? इतक्यांतच आम्हांला कंटाळले ? असें कां बरे ? दुर्गावती, मी एक प्रश्न विचारतो त्याचें प्रांजलपणानें उत्तर दे. इथे माणसें येतात जातात त्यांच्या भाषणांतून केव्हांतरी ध्वनि निघतात त्यांवरून आणि तुझ्या बापाच्या वर्तनांत थोडी चलविचल दिसून येते त्यावरून मीं असा तर्क केला आहे कीं माझ्या सैन्यानें या राज्यावर स्वारी करून लढाई सुरू केली असावी. हा माझा तर्क खरा आहे काय ?

दुर्गावती:—होय. आपला तर्क अगदीं बरोबर आहे. रतनपूरचें सैन्य या राज्याचा संहार करित इथून एक मजलीवर आले आहे. आणि त्याची एक टोळी या किल्ल्याभोवतीं घिरट्या घालीत फिरत आहे.

लक्ष्मणसिंग:—इतकें सांगितलेंस त्यासारखी आणखी एका गोष्टीबद्दलची माझी उत्कंठा तृप्त कर. माझ्या फौजेत सेनापतीच्या अधिकारावर आरूढ झालेल्या सरदाराचें नांव काय ?

दुर्गावती:—(हंसत) सरदाराचें नांव ? सरदाराचें नांव देवी पद्मावती !!! तिनेंच या मोहिमेची उठावणी करून सैन्याची तयारी केली आणि येथपर्यंत मजल मारली.

लक्ष्मणसिंगः—अरे ! जिचा मी धिःकार आणि अव्हेर केला, ती गरीब विचारी पद्मावती ! त्या करुणास्पद अवलेला माझी करुणा येऊन ती मला सोडवण्याकरतां धांवून आली ना ? एवढ्या माझ्या बलाढ्य राजमंडळांत अखेरीस ती एकटीच तेवढी माझ्या उपयोगी पडली आं ? (किंचित् थांबून) या वेळीं माझ्या मनांत आनंद, अभिमान, करुणा, खेद, लज्जा या विकारांच्या लहरींनीं जो हलकल्लोळ माजवला आहे त्याचें वर्णन कोण करूं शकेल ? भवितव्यते ! जर पराक्रमाच्या बाबतींत तुला एका स्त्रीकडून माझी मान जमिनीपर्यंत वांकवावयाची होती, तर माझ्या शौर्याचा एवढा डंका पृथ्वीवर कशाला माजवला होतास ? पद्मावतीचा युद्धप्रसंग म्हणजे हा एक दैवनिर्मित विचित्र काव्यप्रसंग होय ! देवी दुर्गावती, जर तूं काव्यरसिका म्हणवीत असशील तर या प्रसंगाचा रस कोणता तो सांग बरे ? अथवा शास्त्रांत ज्याचें वर्णनच नाही तो तूं तरी काय सांगणार ? मला वाटतें हा वीरविरहित वीर म्हणून नवीनच रस मानला पाहिजे. कारण असल्या प्रसंगाचा दाखला जगाच्या इतिहासांत कुठेच सांपडायचा नाही.

दुर्गावतीः—नाहीं. तसें नाही. मी तर असें मानतें कीं, हा जुनाच एक प्रसंग भिन्नरूपानें पुन्हां व्यक्त होत आहे ! पूर्वी नायकानें लंकेपर्यंत शत्रूचा पिच्छा पुरवून नायिकेला सोडवले. हल्लीं नायिकेनें नायकाला सोडवण्याकरतां या राजधानीपर्यंत शत्रूचा पिच्छा पुरवला आहेच कीं नाही ? नायकनायिकांनीं आपापल्या जागा बदलल्यामुळे आरशांतल्या प्रतिबिंबाप्रमाणें हा ऐतिहासिक प्रसंग उलटा दिसतो, म्हणून काय झालें ? त्याचें पर्यवसान शत्रूचा राज्यनाश आणि कुलक्षय हें एकच असून तें निश्चयानें घडून येणार असें मला दिसतें आहे; आणि त्यामुळे माझा जीव रात्रंदिवस तळमळ करीत आहे. महाराज, सांप्रत चालू असलेल्या या अभिनव रामायणांत नायकनायिकांनीं ज्याप्रमाणें आपापल्या कामांची अदलाबदल केली, त्याप्रमाणें यांतल्या कथेचाही अनुक्रम उलटा सुलटा कां होऊं नये ?

लक्ष्मणसिंगः—तूं काय म्हणतेस तें लक्षांत येत नाही.

दुर्गावतीः—मी असें म्हणतें कीं, युद्धकांडाच्या यातना आजपर्यंत झाल्या तितक्या पुरे झाल्या. आतां याची रचना इतकीच सोडून

स्नेह जोडणाऱ्या सुंदरकांडाची रचना आपण हातीं घ्यावी. बाबासाहेब आपणाला विनशर्त सोडून देतात. आपणही त्यांचे व माझ्या बंधूचे अपराध विनशर्त माफ करावे, आणि त्यांशीं स्नेहभाव धरावा.

लक्ष्मणसिंगः—तूं सांगतेस तें घडून येणें फार अवघड आहे. त्यांतून भीमसिंगानें क्षमेची याचना केली असती तर गोष्ट निराळी होती. पण तसेंही त्यानें केलेलें नाहीं.

दुर्गावतीः—आणि आपण तरी मुक्ततेवद्दल कधीं याचना केली आहे ? मी म्हणतें, याचना कुणीच कुणाची करूं नये.

लक्ष्मणसिंगः—दुर्गावती, तुझें म्हणणें कबूल करणें या वेळीं सोपें आहे. पण त्याप्रमाणें वागण्याची वेळ येईल तेव्हां त्यांतल्या अडचणी पदोपदीं नडवूं लागतील. याकरतां हा आग्रह धरून मला संकटांत घालूं नकोस. शिवाय ज्या अर्थी पद्मावतीनें या युद्धाचा भार प्रामुख्यानें उचलला आहे त्या अर्थी तिला विचारल्याखेरीज मला कांहीं एक करतां येणार नाहीं.

दुर्गावतीः—(स्वगत) हे पद्मावतीची सबब मला कशाला सांगताहेत ! तिची मुद्रिका माझ्याजवळ आहे ती दाखवून यांचें तोंड बंद करूं काय ? छे ! नको पण ! वासवी शक्तीप्रमाणें या मुद्रिकेचा उपयोग एकदांच करायचा आहे. इतक्यांतच हें अमोघ असून हातचें गमावून बसावें हें योग्य नाहीं. हे इथून जातपर्यंत आणखी कोणता प्रसंग येतो कुणाला ठाऊक ? (उघड) महाराज, ज्या योगानें लक्षावधि लोकांच्या अश्रुधारा थांबणाऱ्या आहेत, अशा या विश्वकल्याणाच्या पुण्यकर्माला माझी पद्मावती कधींही नको म्हणणारी नव्हे. मग उगीच तिचें नांव कशाकरतां सांगतां ? सर्व मुखत्यारी आपणाकडे आहे. अपत्या धर्माला अनुसरून बापाचे आणि भावाचे अपराध माफ करण्याविषयीं आपली विनवणी करीत आहे तिचा अंवेर करूं नका.

पद २४

राग तोडी. ताल आडा चौताल.

उपजो करुणा मनीं कोष उपशम संप्रति पावो ॥ ध्रु० ॥

क्लेश अशेष दुरावो जनता प्रमुदित तव यश मंगल गावो ॥

लक्ष्मणसिंगः—(स्वगत) ही म्हणते त्याप्रमाणें भीमसिंगाच्या हातून होणें नाहीं, जाणें नाहीं, कांहीं नाहीं ! मग उगीच हिच्या मनाचा हिरमोड तरी कशाला करावा ? (उघड) देवी दुर्गावती, काय करूं ? तुझी भीड मला मोडवत नाहीं. फक्त तुझ्यावर नजर देऊन मी तुझी प्रार्थना मान्य केली आहे.

दुर्गावतीः—(हर्षानें) केली ? मोठे उपकार झाले. मी धन्य झालें. (भीमसिंग व त्याचे नोकर व अमात्य येतात.) हे बाबासाहेब आले. फार चांगलें झालें. बाबासाहेब, आपण लक्ष्मणसिंग महाराजांना विनशर्त सोडून द्यावें, आणि त्यांनीं आजपर्यंत झालेल्या सर्व गोष्टी विसरून आमच्या घराण्याशीं स्नेहानें वागावें, असें मीं ठरवलें आहे. हें आपणाला कबूल आहे ना ?

भीमसिंगः—मी जर त्याच कामाकरतां तुला यांच्याकडे पाठवलें तर मला कबूल आहे ना म्हणून काय विचारतेस ?

दुर्गावतीः—बाबासाहेब, यांच्या अब्रूला धक्का न पोंचतां आणि कशाही प्रकारें यांचा अपमान न करतां यांना आपण गौरवानें निरोप द्यायचा आहे.

भीमसिंगः—हें काय सांगायला पाहिजे ? तूं म्हणतेस तसेंच होईल. त्याची शंका नको.

दुर्गावतीः—(लक्ष्मणसिंगाकडे वळून) कसें काय महाराज, आपलें काय म्हणणें ?

लक्ष्मणसिंगः—भीमसिंगांनीं आपल्या बाजूचा करार पुरा केला तर माझ्या बाजूचा करार मी स्वचीत पूर्ण करीन. पण बोलल्याप्रमाणें भीमसिंग वागतील कशावरून ? त्याला कोणी तरी जामीन पाहिजे.

भीमसिंगः—आणि मी सख्य करायला कबूल झालों तर पद्मावती लढाई थांबवील हें तरी कशावरून ? त्यालाही कोणी तरी जामीन पाहिजेच ! कारण आतां उभयपक्षां मैत्री झाली त्याअर्थी लढाईचा उपसर्ग बंद झालाच पाहिजे.

दुर्गावतीः—पद्मावतीकरतां मी जामीन होतें.

भीमसिंगः—पद्मावतीबद्दल तुझी जामीनगत मला पटली. आणि माझ्या वर्तनाबद्दल जामीन मी तुलाच देतो. त्याखेरीज राजेसाहेबांची खात्री पटायची नाही.

दुर्गावतीः—वरें आहे. बाबासाहेब, तुम्ही आज्ञा करतां तर मी तुम्हा- करतां जामीन होतें.

लक्ष्मणसिंगः—भीमसिंगांबद्दल तू जामीन होतेस त्याला मी हरकत घेऊं इच्छित नाही.

दुर्गावतीः—(हर्षानें भीमसिंगास) तर तोडा यांची बिडी ! या क्षणीं तोडा ! यांना कैद केलें त्यावेळीं यांच्या अंगावर पोषाख जवाहीर हत्यार पात्यार काय होते तें यांचें यांच्या हवालीं आत्तांच करा. यांच्या परिवारापैकीं जे मानकरी वगैरे लोक अटकेत आहेत त्यांना मोकळे करून यांच्याकडे पाठवून द्या.

भीमसिंगः—परिवारापैकीं लोक कैदत असतील त्यांना सोडून देतो आणि यांच्याकडे पाठवतो. बाकी गोष्टी तुझ्या माझ्या समक्षच करवतो. त्याला कितीसा उशीर ? (नोकरांस खूण करतो. ते लक्ष्मणसिंगाची बिडी काढतात. आणि त्यास पोषाख तरवार वगैरे आणून देतात.) दुर्गावती, लक्ष्मणसिंगराजे बंदिवान होते ते आतां आमचे पाहुणे झाले. त्यांची आमची मैत्री झाली हें सर्व लोकांना जाहीर करण्याकरितां आठ दिवसांनीं एक दरबार भरवूं आणि समारंभानें त्यांना मार्गस्थ करूं.

दुर्गावतीः—आतां आणखी आठ दिवसांचा खोळंबा कशाकरतां ?

भीमसिंगः—खोळंब्याचें वास्तविक कारण कांहींच नाही. पण तुझा भाऊ इथे हजर नाही. त्याच्या येण्याकरितां हा खोळंबा. हे राजेसाहेब आणि कुमार हिरासिंग एकदां प्रेमानें भेटलेले मी पाहिले म्हणजे निश्चित झालों ! तितक्या मुदतींत हिरासिंग आला नाही तर राजेसाहेबांना तसाच निरोप देजें भागच आहे. हें झालें माझ्या बाजूचें आतां पद्मावतीला तू जामीन राहिली आहेस त्यापक्षां युद्धाचें कोणतेंही कृत्य याउप्पर तिच्या हातून होऊं नये हा बंदोबस्त करणें तुझें काम आहे. तर तू तिला तसें पत्र लिही. आणि त्यांत असाही मजकूर आण कीं, लक्ष्मणसिंगराजे

मोकळे झाले आहेत. त्यांना इथून आठ दिवसांनी स्वाना करण्यांत येईल. तुला पुढे येण्याचें कारण राहिलें नाहीं. पत्र पावतां क्षणीं तूं आपलें सैन्य घेऊन स्वदेशाला निघून जा.

दुर्गावती:—खरें आहे. मी पद्मावतीला तसें पत्र आतांच लिहून पाठवतें.

भीमसिंग:—अमात्य, या राजेसाहेबाच्या इतमामाला साजेल अशी यांच्या बिऱ्हाडाची सोय लावली पाहिजे. तर त्याची तरतूद करूं या. चला. (भीमसिंग, अमात्य व नोकर जातात.)

लक्ष्मणसिंग:—दुर्गावती देवी ! आम्हांशीं स्नेह जोडण्याची मूळ प्रवृत्ति भीमसिंगाची नसून तुझी आहे. या कार्याला तूं आतुर होतीस तरी आजपर्यंत तुझें कांहीं चाललें नाहीं. आज बापानें सांगितलें तेव्हां तीच पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन तूं माझ्याकडे थांबत आलीस असें उघड उघड दिसतें आहे. खरें ना हें ?

दुर्गावती:—(लाजून) विचारतां तर चोरून कशाला ठेवूं ? आपण म्हणतां हें सर्व खरें आहे. आणि आपल्या भेटिला येण्याची मला बुद्धि सुचली ही मोठी सुदैवाची गोष्ट मी समजतें.

पद २५

राग कानडी. ताल त्रिवट.

मजला भला । सुखलाभ झाला ।

शम लाभला । स्वकुला विशाला ॥ ध्रु० ॥

फल-काल आला । मम वासनेला ।

चरितेज्वला । यश हें तुम्हांला ॥

लक्ष्मणसिंग:—पुढें मागें तुझें मन एकदम खट्ट होऊं नये म्हणून तुला आगाऊंच सूचना देऊन ठेवतो क्रीं कराराप्रमाणें वागायचें म्हणजे मला सोडून घायचें तुझ्या बापाच्या मनांत मुळींच नाहीं !

दुर्गावती:—(आश्चर्यानें) मुळींच नाहीं !!! आणि त्यांनीं आपल्या संकटांचें वर्णन किती हृदयद्रावक केलें ! आणि तुझ्या मध्यस्थीवांचून मला तरणोपाय नाहीं म्हणून किती किती अगत्यानें सांगितलें !

लक्ष्मणसिंगः—तो लबाडीचा कारभार ! सारा कपटाचा दुष्ट खेळ !

दुर्गावतीः—आणि त्यानीं मला जामीन दिलें कीं !

लक्ष्मणसिंगः—हे कारस्थानी म्हणवणारे लोक एखादां क्षुल्लक हेतुं साधण्याकरतां आपले आईबापसुद्धां बाजारांत विकायला मांडतील. मग पोटचें पोर जामीनगतीला देऊन आपला कावा साधून घेतिलि हें सांगायला पाहिजे कशांला ? पद्मावतीचें प्रेम व माझे कल्याण जर तुला इष्ट असेल तर बापानें सांगितल्याप्रमाणें पद्मावतीला पत्र लिहूं नको.

दुर्गावतीः—तर तिला कसें पत्र लिहूं ?

लक्ष्मणसिंगः—असें लिहून पाठव कीं, लढाई तहकूब ठेऊन आठ दिवस वाट पहा. त्यानंतर तूं बेधडक माणिकदुर्गावर चालून ये. मी सुटलों तर ठरल्याप्रमाणें मैत्री होतेच आहे. तसें घडलें नाहीं तर भीमसिंगाचा समाचार तिला तत्काळ वेतां येईल.

दुर्गावतीः—त्रें आहे. तिला तसेंच लिहितें. मात्र एकच गोष्ट सांगून ठेवतें कीं, बाबासाहेबांच्या मनांतून जरी माझ्या जामीनगतीचा पोरखेळ करायचा असला तरी मी त्यांना तसें करूं देणार नाहीं; आणि कराराप्रमाणें त्यांना अक्षरशः वागवल्याशिवाय सोडणार नाहीं.

(जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—माणिकदुर्ग. राजवाडा.

(भीमसिंग व अमात्य येतात.)

भीमसिंगः—आतां कसें काय अमात्य ? पद्मावतीनें केवढें मोठें लढाईचें काहूर माजवलें होतें ! पण तिनें लढाई बंद करून निमूटपणें आपल्या देशाला निघून जावें अशी मी बसल्या बसल्या छान शकल काढली कीं नाहीं?

अमात्यः—होय महाराज. पद्मावतीचें आर्जव करायला लागलें नाहीं. एक पैसा खर्च पडला नाहीं, आणि सारें काम देवी दुर्गावतीच्या मध्यस्थीवरच उरकलें.

भीमसिंगः—अहो कसली मध्यस्थी आणि कसलें काय घेऊन बसलां-
त! ती दुधखुळी पोरटी तह करा, तह करा, म्हणून एकसारखा टकळी
लावून बसली होती. तिची हौस मला एकदां पुरवायची होती ती पुरवली
आणि त्यांतच हें आपलें काम साधून घेतलें. बाकी बोलल्याप्रमाणें
आपल्याला थोडेंच वागायचें आहे! बुद्धिवळाच्या डावांत प्यादें पुढें
सारून राजावर मात करतात. पण मी जो हा बुद्धिवळाचा डाव खेळलों
त्यांत माझें दुर्गावतीचें प्यादें पुढें सारून मी नुसती राजावरच
काय, पण राणीवरसुद्धां मात केली आहे! याला म्हणावें
कारस्थान! मुलीची हौस पुरवली, राजाला चकवलें आणि राणीला
ठकवलें; असा हा तिरंगी सामना मीं एकदम एकाच डावांत जिंकला
आहे!

अमात्यः—हें सर्व खरें आहे. पण एवढ्यानें लढाईबद्दलचें माझ्या पोटां-
तलें भय अद्यापि जात नाहीं, त्यामुळें एक शंका विचारावीशी वाटते.

भीमसिंगः—विचारा. विचारा. तुमच्या जेवढ्या शंका असतील
तेवढ्या विचारून घ्या, म्हणजे तुमच्या मनाचें समाधान होईल आणि
तुम्ही निर्धास्त व्हाल! माझी कारस्थानी अशी लेचीपैची नाहीं. सर्व भयें
पाहून ठेवून त्यांच्या निराकरणाची तजवीज मीं आगाऊच केलेली आहे
असें पक्कें समजा. काय म्हणतां तुम्ही ?

अमात्यः—मी असें म्हणतो कीं, दुर्गावतीदेवीच्या मध्यस्थाचा विश्वास
पद्मावतीला पटला नाहीं आणि तिनें स्वदेशाला परत जाण्याचें नाकारलें
तर पुढें कसें ?

भीमसिंगः—असें सहसा घडणार नाहीं. कारण त्यां दोघांचा स्नेह
किती अकृत्रिम व गाढ आहे तो मला चांगला माहित आहे. आणि म्हणूनच
माझें कारस्थान सिद्ध करण्याकरितां मीं त्या स्नेहाचा उपयोग
करून घेतला आहे. तथापि दुर्गावतीची मध्यस्था फुकट गेली
असेंही आपण समजलों तरी त्यानें काय नुकसान व्हायचें आहे ?
तुझ्या नवऱ्याला आठ दिवसांनीं सोडून देतो असें पद्मावतीला मीं आमिष
दाखवलें आहे त्याअर्थीं तितके दिवस तरी ती लढाई बंद करीलच. त्या
मुदतींत कुमार हिरासिंग राजधानीजवळ येऊन टेपतोच आहे. कारण

आपण लवकर येऊन पोचतो अशी त्याची स्वदस्तरची पत्रे वारंवार येत आहेत. आठ दिवसांत तरी तो येईलच की नाही ? तो येतांच पन्नावतीशी लढाई करून तिच्या सैन्याचा विध्वंस करू आणि तिलाही कैद करू म्हणजे झाले.

अमात्यः—पण कुमार वेळेवर येऊन हजर झाले. नाहींत आणि पन्नावती राजधानीवर चालून आली तर काय गत होईल ?

भीमसिंगः—माझ्या राजधानीवर चालून येण्याचे साहस ती कदापि करायची नाही. आणि यदाकदाचित् तिने तसे केलेच तरी तिला पळवून लावण्याचा माझ्याजवळ एक उत्तम उपाय आहे. तो मी तुम्हांला इतक्यांत सांगत नाही. तो उपाय निर्दयपणाचा असला तरी बिनतोड असल्यामुळे त्याचा उपयोग मी स्वचित् करीन. त्याबद्दल अगदी निर्धास्त रहा. झाले की नाही आतां तुमचे समाधान ?

अमात्यः—होय. झाले. आतां एकच प्रश्न विचारायचा राहिला. आणि तो हा की, लक्ष्मणसिंगाला सोडून द्यायचे आपल्या मनांत नाही, त्यापेक्षां त्याला निरोप देण्याकरतां दरवार भरवण्याचे आपण बोलिलां ते अर्थातच रद्द समजावयाचे ना ?

भीमसिंगः—नाहीं नाहीं. त्या राजाला जो अमर्याद अहंकाराचा रोग जडला आहे तो घालवण्याकरतां मला जे उपाय करायचे आहेत त्यांतलेच हे दरवाराचे कलम असून ते कायम आहे. त्या दरवारासंबंधे तजवीज करायची ती अशी करा. (कानांत सांगतो.) याप्रमाणे करा. समजलांत ?

अमात्यः—ठीक आहे. आज्ञेप्रमाणे व्यवस्था ठेवतो.

(जातात.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळः—पद्मावतीच्या छावणीजवळ एका खेड्यांतलें एक पडकें घर.

(वावरलेली मोहिनी सैरावैरा धांवते आहे. गणक तिला धरुं पहात आहे.)

मोहिनीः—कलावती ! कलावती ! कुठे गेलीस मॅला टाकून ? आतां कसें करूं ! मला फार भय वाटूं लागलें आहे बाई ! माझ्या सोबतीला इथे कुणी नाहीं आणि ही कुणीकडे निघून गेली ?

गणकः—तुला सोबत पाहिजे एवढेंच ना ! मग त्याला कलावतीच कशाला पाहिजे ? कलावतीनें तुझी सोबत केली नाहीं तर तिचा बाप करील ! हा मी तिचा बाप इथे हजर आहे.

मोहिनीः—मला कस्तुरी पाहिजे, हरिण नको. मला कमलिनी पाहिजे, कर्दम नको. माझी कलावती मला पाहिजे. तिचा बाप मला नको आहे.

गणकः—असें असें ! कलावती तेवढी झाली कस्तुरी आणि कमलिनी, आणि आमच्या अदृष्टाला दृष्टांताचा भाग आला तो हरिणाचा आणि कर्दमाचा ! एकूण तुझ्या दृष्टीनें मी पशूसारखा बुद्धिहीन आणि पायाखालीं तुडवायचा चिखल ठरलों ना ?

मोहिनीः—तसें कांहीं मीं म्हटलें नाहीं. माझे ध्यान होतें कलावतीकडे. त्यामुळें सहजच मी कस्तुरी, कमलिनी, कलावती असे ककार जुळवले. तुमचा अपमान मी कशाला करूं आजोबा !

गणकः—तू ककार जुळवलेस त्याबद्दल मी चकार बोलत नाहीं. पण आजोबा म्हटलेस एवढ्यानें माझ्या छातींत सुरी खुपसलीस ! मोहिनी ! नको नको ! आजोबा नको ! ' अंगं गलितं पालितं तुंडं ' असा मी वांकलेला जर्जर म्हातारा का ग तुला दिसतो ? छे छे ! खरा प्रकार तसा नाहीं बरें ! मी चपळ आहे. साहसी आहे. बलाढ्य आहे. कोण तुझा ऐन उमेदींतला उमदा जवान असेल तो माझ्यापुढें आण आणि पहा मी कसा त्याला उचलून अधांतरीं धरतो आणि जमिनीवर आपटतो तो ! काय ? तुच्छतेनें माना उडवतेस ? मी बोलतो तें खोटें वाटतें होय ? बरें. तुलाच आतां चेंडूसारखी उचलतो आणि प्रत्यक्ष प्रचीत दाखवतो. मग तरी माझ्या बळाची खात्री होईल कीं नाहीं ?

मोहिनी:—नको नको. तुमच्याबद्दलची काय खात्री व्हायची ती होऊन चुकलीच आहे. आणखी खात्री करायच्या भरीस कशाला पडतां ? आतां इथून जा आणि मला निवांत एकटी तरी वसू द्या, नाही तर माझी प्राण-सखी कलावती मला आणून द्या.

गणक:—असें असें. कलावती तेवढी झाली प्राणसखी आणि मी कोण ? उठल्या बसल्या तुला कलावती कशाला पाहिजे असते ग ? रात्रंदिवस खोलींत वसून तिच्याजवळ कसल्या गुलगुल गोष्टी करीत असतेस ? कांहीं केल्या तिची खोली सोडायची नाही, बाहेर पडलीस तरी तोंडावरचा बुरखा धडपणें काढायचा नाही, माझ्या हारींमोरींसुद्धां उभें रहायचें नाही, हा धंदा करायला सोकावली आहेस नव्हे का ? आज भली एकटी सांपडली आहेस. तुझ्याशीं बोलायला संधी मिळावी म्हणून किती तरी दिवस टपलों आहे. आतां कुठे जाशील ! ऐक आतां. अशी समोर उभी रहा.

मोहिनी:—उभी रहातें. पण मोर कुठचा आणूं ?

गणक:—असा शब्दच्छल करून मला छळूं नकोस. काय म्हणतो तें ऐकून घे. मीं तुझ्याशीं लग्न करायचें ठरवलें आहे. मुहूर्तनिश्चय करायचा तेवढा राहिला आहे तो तुला विचारून करायचा.

मोहिनी:—मुहूर्ताचा निश्चय राहूं द्या, पण लग्नाचा तरी निश्चय ठरला आहे का ?

गणक:—तो न ठरून सांगतो आहे कुणाला ? माझ्या नशीबीं द्वितीय भायेंचा योग गणितानेंच सांगितला आहे. तो मला चुकणार कसा ?

मोहिनी:—दुसऱ्या वायकोचा योग गणितानें तुम्हांला सांगितला असेल याबद्दल वाद नाही. पण त्या गणिताला असें विचारा कीं, जी वायको तुम्हीं योजिली आहे तिला दुसऱ्या नवऱ्याचा योग आहे कीं काय ? तसें असल्यावर मग बोलणेंच नाही. द्रौपदीला पांच नवरे होते तसे माझ्या कपाळीं दोन नवरे आहेत म्हणावें आणि स्वस्थ बसावें !

गणक:—(चणपून) दोन नवरे ? दोन नवरे म्हणायला तुझा पहिला नवरा आहे कुठे ? तुझें लग्न कधीं झालें आहे ?

मोहिनी:—लग्न झालें नसलें म्हणून काय झालें ? ज्यानें मला विकृत वेलें त्याच्या मुलाशीं माझे लग्न ठरलें आहे. तें ठरलें काय, आणि झालें काय, अर्थ एकच आहे.

गणक:—भलतेंच नाही तें ! असें कसें होईल ? रुक्मिणीचें देखील शिशुपाळाशीं लग्न ठरलें होतें. पण अखेरीस झालें कृष्णाशीं ! त्यांतलेंच ही गोष्ट आहे. नुसता लग्नाचा ठराव झाला एवढ्यानें कांहीं तो खापऱ्याचा मुलगा तुझा नवरा होत नाही. तुझें लग्न व्हायचें तें माझ्याशीं, हें ब्रह्मलिखित आहे. तें चुकायचें नाही. उगीच ओढेवेढे घेऊन मला त्रास देऊं नकोस.

मोहिनी:—छे छे ! तुम्ही सांगतां हें मोठें पाप आहे. तें करायला मी कशी कबूल होईन ? तुम्ही स्वतःला गणक म्हणवतां, पण गणिका म्हणवून घ्यायला मी नाही तयार व्हायची !

गणक:—काय हा मूर्खपणा ! मी इतकें सांगतां आहे हें खोटेंच वाटतें ? मोहिनी, माझ्याएवढा शास्त्रवेत्ता पापभीरु ब्राम्हण तुला कुठेही पहायला सुद्धां सांपडायचा नाही ! माझे सांगणें निःशंकपणानें खरें मान. विवाह-होम आणि सप्तपदी झाल्याखेरीज कुणी कृष्णाचा नवरा नव्हे आणि बायको नव्हे. समजलीस ? माझी स्त्री होण्याला तुला कोणताच प्रत्यवाय नाही. उगीच विलंब लावूं नकोस. निमूटपणानें कबूल हो.

मोहिनी:—(उसासा टाकून) मी दुर्बळ अनाथ मुलगी, आणि तुम्हीं मला एकटिला गांठलेंत, तेव्हां तुमच्या जोरजबरीपुढें माझे काय चालणार ? देवा ! कायरे हें संकट आणलेंस !

गणक:—संकट ? यांत कसलें संकट आहे ? मला मोठा चमत्कार वाटतो आहे तुझा !

मोहिनी:—अहो, संकट नव्हे तर काय ? तरण्या बायकोनें म्हातारा नवरा पतकरणें म्हणजे कटुकीचा काढाच तो !

गणक:—पहा पहा हे शेंफारलेल्या पोरींचे चोचले ! मी म्हणे कटुकीचा काढा वाटतो हिला ! बरें, असलों कटुकीचा काढा म्हणून काय झालें ? त्यांत मी प्रेमाची खंडोगणती साखर घांतल्यावर कडूपणाचें स्मरण देखील तुला व्हायचें नाही. मला तूं सामान्य मनुष्य समजूं नकोस. मी राणीसाहेबांच्या खासदिमतीचा ज्योतिषी आहे. माझा वशिला आणि माझा अधिकार फार मोठा आहे. तूं अष्टपुत्री नेसायला कबूल हो. तुला आठ

मुलगे होतील ते सरकारच्या आठ सुभ्यांवरचे अधिकारी होऊन अष्ट दिग्पाळांप्रमाणे शोभतील ! वेडी कुठची ! तुझ्यासारखे ऐश्वर्य मिळायचें आहे कुणाला !

मोहिनीः—वरें तर. पण हो, माझ्या देशांतला एक शिष्टाचार आहे. तो तुम्ही पाळीत असाल तर मी कबुली देईन.

गणकः—तूं सांगशील तें करायला मी एका पायावर तयार आहे.

मोहिनीः—आमच्या देशांत अशी चाल आहे कीं, एकदां ठरलेलें लग्न मोडून मुलीचें दुसरें लग्न करायचें असलें म्हणजे त्या नवीन नवऱ्याने नवरीला गुढघे टेंकून नमस्कार करायचा असतो. तो तिकडे सर्वमान्य शिष्टाचार आहे. तुम्ही त्याप्रमाणें वागत असाल तर तुमचें माझे लग्न होईल.

गणकः—हा शिष्टाचार जरा वेडगळपणाचा दिसतो. पण त्याखेरीज लग्नच व्हायचें नाहीं म्हणतेस, मग काय करायचें ? हा पहा तूं सांगतेस त्याप्रमाणें तुला नमस्कार करतां. (नमस्कार करितो.)

मोहिनीः—(स्वगत) कामवासनेमुळे वेडा होऊन हा माणूस अगदीं पशु बनला आहे ! आज हा माझ्या अंगाला झोबल्याखेरीज सोडीत नाहीं हें स्पष्ट आहे. तर मग ती वेळ येण्यापूर्वी इथून पळून गेलों तर वरें नव्हे का ? नको पण ! पुन्हां याची अशी मौज करायचा प्रसंग जन्मांत कधीं यायचा नव्हे, तो फुकट कां घालवावा ?

गणकः—झालें आतां तुझ्या मनाप्रमाणें ?

मोहिनीः—बाकी सर्व ठीक झालें. पण नमस्कार चुकला. कक्कुड-कुंभ्याला नमस्कार करतात तसा नमस्कार करायला पाहिजे.

गणकः—इतकेंच ना ? कक्कुडकुंभ्याचा नमस्कार घे ! इथे काय ! (हातांचा विळखा करून नमस्कार करितो.) आतां तरी तुझा शिष्टाचार बरोबर झाला ना ?

मोहिनीः—ऊं ! यांत काय आहे ? मीं फुकाचा नमस्कार करायला सांगितला तेवढा करून दाखवलात. पण आतां आली आहे बाब खर्चाची. आतांच तुमच्या प्रेमाची खरी परीक्षा आहे. मी तुमची बायको झाल्यावर माझ्या अंगावर पुष्कळ दागिने घालायला पाहिजेत.

गणकः—दागिन्यांना काय तोटा ? ते तयार करून ठेवलेलेच आहेत. लग्न होऊंदे. मग हवे तितके दागिने घालतां.

मोहिनीः—तसें नाहीं. आधीं दागिने द्या. मग लग्नाचें बोला.

गणकः—आधीं दागिने द्या ! असें कसें बरे ? लग्न पहातांना ज्योतिषी आधीं कन्या आणि मागून धन मोजीत असतात.

मोहिनीः—पण लग्न करतांना तेच ज्योतिषी आधीं लक्ष्मीपूजन आणि मागून घरभरणी करीत असतात.

गणकः—छे बुवा ! तुझ्यापुढें बोलायला बृहस्पति सुद्धां टिकायचा नाहीं ! काय म्हणतेस ? दागिने पाहिजेत ना ? हे घे दागिने. तुझ्याकरतांच ते तयार केलेले आहेत. पुढें तूच घालायची ती आजच कां घालीनांस ? (दागिने आणून देतो.) घाल ते अंगावर. कशी दिसतेस पाहू ?

मोहिनीः—हां. आतां ठीक आहे. (दागिन्यांची गांठोडी पोटकुळीला लावून) तूर्त राहू द्या हे तसेच. अंगावर घालीन तेव्हां दिसतीलच.

गणकः—आतां तर आपल्या लग्नाला कांहीं विघ्न नाहीं ना राहिलें ?

मोहिनीः—विघ्न आहे तर ! आणखी एक मोठेंच विघ्न आहे. तुम्ही माझ्याशीं लग्न केलेंत, आणि उद्यां घटस्पर्श येऊन दारांत ओरडत बसला तर काय कराल ? याकरतां आधीं त्याची सोडचिठी मिळवा, म्हणजे मग पुढें लग्नाचा विचार ! तेथपर्यंत मी त्याच्या मुलाची बायको आहे असेंच मला सभजलें पाहिजे.

गणकः—(वासून) लागलीस का पुन्हां वेड पांघरायला ? लबाड कुठची ! नवरीचे दागिने घेऊन बसलीस आणि आतां कां तकरार ? आतां मला तुझा विश्वास येत नाहीं. शास्त्रमार्गानें लग्नाचा विधि केव्हां होईल तेव्हां सावकाश होऊं दे. व्यवहाराच्या बाजूनें माझा नवरेपणाचा हक्क शाबीत करण्याकरतां मी याच वेळीं तुझें चुंबन घेतों. (तिच्या अंगास झोंबूं लागतो. ती दूर दूर पळते.)

मोहिनीः—नका हो नका ! मी तुमच्या पायां पडतें. मला भ्रष्ट करूं नका ! मी परस्त्री आहे. मी पतिव्रता आहे.

गणकः—कसा कसा कांगावा करते आहे पहा ! इरसाल लुच्ची पोरगी ! माझ्याकडून नमस्कार घालवून आतां चमत्कार दाखवते आहे मला !

मोहिनीः—इथे मी तुम्हांला एकटी सांपडलें म्हणून माझ्यावर बलात्कार करतां हा केवढा बरें अन्याय !

गणकः—अन्याय करतां ? असा अन्याय करण्याचा माझा हक्कच आहे माझा हक्क जागवल्याशिवाय मी कधीं सोडणार नाहीं.

मोहिनीः—जर माझ्यावर जुलूम कराल तर तुमचा नाश होईल. अधःपात होईल. दूर व्हा. देवा वैकुंठनाथा ! तूं द्रौपदीची पाठ राखणारा त्या मोहिनीला कसा विसरतोस ?

पद २६

राग भंकार. ताल रूपक.

आलें मी तुजसिं शरण । भ्यालें मन करि भजन ।
हांक एकुन येसिना तरि ॥ मज गति कठिन ॥ ध्रु० ॥
कप करि हें विघ्न दारुण । म्लानवदन विनाविं अशरण ।
दुष्ट कामांधासि दंडुन । मजसिं सोडविं हेंच याचन ॥

गणकः—वैकुंठनाथ येऊंदे, कैलासनाथ येऊंदे, कोणीसुद्धां असल्या वडमान वायकोच्या उपयोगीं पडायचे नाहीत ! तुझे चुंबन घेतल्याखेरीज नाहीच मी रहायचा ! त्रिभुवनविजयी अनंगदेवाची मला आज्ञाच तशी आहे. त्याला मी काय करूं ? (तिचा हात धरतो.)

मोहिनीः—(त्याचा हात हिसडून) हो मेल्या दूर ! उर्मटा मुरदाडा गणक्या ! जवळ येऊं नकोस. अंतरावर उभा रहा.

गणकः—माझ्याकडून कोणतें अंतर पडलें म्हणून अंतरावर उभा करतेस ? अभ्यंतरांत तुझे ध्यान सांठवलें आहे आणि अंतरावर कसा राहूं ?

मोहिनीः—अंतरावर कसा राहूं म्हणून मलाच विचारतोस ? अस्सा रहा अस्सा ! (त्यास धरून जमिनीवर पाडते.)

गणकः—(बोवडी वळल्याच्या स्वरानें) मेलों मेलों ! धांवा हो धांवा ! ही माणसाचें रूप घेणारी कोणी राक्षसी माझा जीव घेते आहे !

मोहिनीः—तुला चुंबन पाहिजे होते नव्हे का ? हें घे चुंबन ! तुझ्या पांठीचें आणि माझ्या मुठीचें ! (त्याला बुक्क्या मारते.)

गणकः—ओयोयोयो ! नको माझा प्राण घेऊं ! सोड. मारूं नको.

मोहिनीः—प्राणाप्रिया ! मीं तुमची नवरी ना ? मग असें कां वरें बोलावें ? (पुन्हां मारते.)

गणकः—पुरे पुरे ! अर्धांगी होण्यापूर्वीच मला अर्धमेला केलेंस ! असली महामारीसारखी नवरी नको नको मला ! सोड आतां ! (सोडते.)

मोहिनीः—या मेल्यानें मला स्पर्श करून भ्रष्ट केलें आणि आतां तुझ्याशीं लग्न करीत नाहीं म्हणतो ! आतां कसें करूं ? जगांत हें काळें तोंड मी दाखवूं तरी कसें ? कुठे तरी जाऊन मी आतां जीव देतें. (जाऊं लागते.)

गणकः—(तिच्या पाठोपाठ कांहीं पावलें जातो.) मोहिनी ! प्रचंडे ! चंडिके ! जीव देण्याकरितां जातेस तर खुशाल जा ! पण माझे तेवढे दागिने देऊन जायचें तिकडे जा. मला गरिबाला विनाकारण कां नाडतेस ?

मोहिनीः—(मूठ बळून त्याच्या अंगावर चालून येते. तो णट्टा जातो.) वाहवा ! याला म्हणावें गनिमी कावा ! शाबास या विद्याधराची ! जीते रहो पढे ! कलावती ! असला हा गनिमी कावा लढवून तुझ्या बापापासून मीं तुला हिरावून घेतलें याबद्दल वैषम्य मानूं नकोस !

पद २७

चाल गजल.

प्रेम तव माता । भुकेला हंस हा जाणीं । प्रिये ।

कांति तव ज्योति । चुकेला पांथ हा मानीं । प्रिये ॥ ध्रु० ॥

वंश—विस्तर—कल्पलतिका । तूंचि गुणखाणी । स्वयें ।

कैतवं तुज जिंकिलें । तूं कोप मनिं नाणीं । प्रिये ॥

(जातो.)

प्रवेश चवथा.

स्थळ—माणिकदुर्ग. दरबारची जागा.

(भीमसिंग सिंहासनावर बसला आहे. त्यांचे सरदार, मानकरी, दरकदार वगैरे लोकांची चिकार गर्दी झाली आहे.)

भीमसिंग:—लोक हो ! प्रथम तुम्हांला अतिशय आनंदाचे वर्तमान कळवायचे आहे तें हेंच कीं, कुमार हिरासिंग फौजेसह इथून तीन कोसांवर आला आहे, आणि वाटेत एक शत्रूची टोळी आहे तिचे पारिपत्य करून उद्यां तो इथे येईल. आणि आम्हां सर्वांना तो मोठ्या हर्षाचा प्रसंग होईल. हें अत्यंत संतोषाचे वर्तमान तुम्हांला जाहीर करावें हा आजचा दरबार भरवण्याचा एक हेतु आहेच, पण आणखी असाही उद्देश आहे कीं, तुम्हां सर्वांना एक मौज दाखवावी. ती मौज अशीच आहे कीं, जी पहातांच आमच्या कुशाग्रबुद्धीचा आश्चर्यकारक प्रभाव सर्वांच्या ध्यानांत येऊन तो प्रशंसेला पात्र होईल. कुमारानें समशेर गाजवून लक्ष्मणसिंगाला धरून आणलें तेव्हांपासून त्या केदी राजाविषयीं आमच्या मनांत दया उत्पन्न झाली होती. जर तो शरण येईल आणि आमच्या मर्जीप्रमाणें वागण्याची कबुली देईल तर त्याला सोडून द्यावें अशी आमची इच्छा होती. परंतु त्याच्या अमर्याद उद्दामपणापुढें आमचा निरुपाय झाला; आणि आमची कृपा संपादन करणें किती अगत्याचें आहे हें त्याला जाणवण्याकरतां त्याचा मानभंग करण्याचे उपाय करणें आम्हांला भाग पडलें आहे. त्याच्या मनाची घमेंड केवढीही मोठी असली तरी जेथपर्यंत त्याचें शरीर आमच्या हातांत आहे तेथपर्यंत तें कोणत्याही अडचणींत आणून नम्र करणें हें आमच्या हातांतलें आहे, ही गोष्ट त्या बांदिवान राजाच्या मनांत आज भिनवायची आहे; व त्याला नम्रतेच्या श्रीगणेशाचें वळण घालून द्यायचें आहे. सर्वांनीं लक्षांत घ्यावें कीं, तो राजा ज्या बाजूनें दरबारांत यावयाचा आहे त्या बाजूला दरवाजे लावले आहेत ते सर्व ठेंगणे आहेत. कोणत्याही दरवाजानें तो आला तरी आम्हांपुढें मान वांकवल्याखेरीज त्याला येतां येणार नाहीं. तो राजा चौकटीतून येतांना वांकला म्हणजे त्यानें कनिष्ठपणाच्या नात्यानें आम्हांला आधीं

मुजरा केला असं दाखवून वरिष्ठाप्रमाणें आम्ही त्याला मुजरा करूं. त्या वेळीं सर्व लोकांनीं एकदांच मोठ्यानें हंसावें. भरदरवारांत आपली अशी अवज्ञा झालेली पाहून तो मानी राजा दांत ओंठ खाईल, मनगटें चावील आणि लज्जेमुळें मेल्यापेक्षां मेल्यासारखें त्याला दुःख होईल. तथापि त्याची आणखी कुचेष्टा कोणी करूं नये. सर्वांनीं गंभीरपणा धरून दरबाराची अंदब राखावी. कारण हा संभावितपणाचा चिमटा त्याला ध्यायचा आहे. हा वाघनखाचा ओरखाडा हंसतां हंसतां काढायचा आहे. (लक्ष्मणसिंग येतांना दिसतो.) पहा पहा. तो राजा तिकडून येत आहे. त्याच्या मागून त्याचे मानकरी येत आहेत, आणि आमचे अमात्य पुढें वाट दाखवीत चालले आहेत. सावधपणानें नजर ठेवा.

(लक्ष्मणसिंग येतो.)

लक्ष्मणः—(स्वगत) माझा अपमान करण्याखेरीज आजच्या या दरवाराचा दुसरा कांहीं एक उद्देश नसावा असा मला पक्का संशय आहे. तर तसा अपमान करण्याची या दुष्टानें काय बरें युक्ति लढवली असावी? (दरवाजांकडे पाहून) हां. आलें ध्यानांत ! यापुढें मी मान वांकवली असें आपल्या प्रजेला दाखवण्याकरतां या मूर्खानें ही ठेंगण्या दरवाजांची ग्राम्य कल्पना योजिली आहे ! या कल्पनेवर तोड करायची तीही तसलाच ग्राम्यपणाची करून याचे दांत पाडले पाहिजेत. ठीक आहे. (मानकऱ्यांजवळ कांहीं कुजबुजतो. ते माना डोलवतात.)

अमात्यः—(एका दरवाजानें दरवारांत येऊन) यावें. लक्ष्मणसिंग महाराज! इकडून यावें.

भीमसिंगः—(सिंहासनावरून उठून चार पात्रलें त्वरेनें पुढें येतो.) यावें! यावें राजेसाहेब! आपलें स्वागत करण्याकरतां मी व माझे हे सर्व प्रमुख प्रजाजन सज्ज आहों, व आपली वाट पहात आहों.

लक्ष्मणसिंगः—राजेसाहेब ! आपल्या थोरपणाला आणि आपल्या प्रीतीला माझ्या येण्यानें योग्य मोवदला मिळावा म्हणून मीसुद्धां उत्कंठितच आहे. हा आलोंच !

(येतो. व दरवाजांची चौकट हातानें धरून नुनते पाय बाहेर काढतो.)

(भीमसिंग मुजरा करतो व दरवारांत एकदम फार मोठा हंशा होतो.)

भीमसिंगः—(क्रोधानें उसळून) अरे ! हें काय झालें इथे ! या राजानें मान न वांकवतां दरवाजांतून नुसते पाय बाहेर काढले आहेत ! एकूण या दुरात्म्यानें आम्हांला आधीं वंदन करायचें सोडून उलट आम्हांलाच आपल्या पायांना वंदन करायला लावले ! आणि माझी अशी फजिती झाली म्हणून माझेच हे दरबारी निर्लज्जपणानें हंसताहेत ! चोपदार ! चोपदार ! या सर्व लोकांना छड्या मारा ! यांच्या मुसक्या आवळा ! हरामजादे लोक !

१ दरबारीः—सरकार ! गुन्हा माफ असावा. आम्ही हंसलों ते सरकारी हुकमानें हंसलों आहों. आतां रडायचा हुकूम होईल तर आम्ही रडायलासुद्धां तयार आहों ! आम्ही हुकमाचे वंदे आहों सरकार !

भीमसिंगः—कुठे आहे तो दुष्ट राजा ? यावेळीं त्याला चावूं कीं गिळूं कीं तिळातिळाएवढाले तुकडे करूं असें मला झालें आहे. काय त्याला जमिनींत गाडूं कीं विस्तवांत जाळूं, कीं कडेलोट करून मारूं, कीं करूं तरी काय ? काय करतो आहे तो अजून दरवाजांत ? ओढा त्याला बाहेर !

लक्ष्मणसिंगः—(मानकऱ्यांसह दरबारांत येऊन) काय म्हणतोस तूं ? ही मूर्ति तुझ्या मूर्तीसमोर उभी आहे.

भीमसिंगः—तुझ्या मूर्तीसमोर उभी आहे ! तुझी आणि माझी ? अजून मस्ती उतरली नाही ! लवकरच उतरेल.

लक्ष्मणसिंगः—मला मस्ती केव्हांच नव्हती व नाही. तुझी मस्ती अजून उतरली नाही ती लवकरच उतरेल असें तूच म्हणतो आहेस. फार चांगली गोष्ट आहे.

भीमसिंगः—आम्ही एवढे राजाधिराज आहों. तूं राजा असलास तरी आमचा बांदिवान आहेस. इतकें असून तूं आपल्या पायांना आम्हांकरवीं प्रणाम करायला लावलास आं ! छे छे ! अशाही स्थितींत तुझा उद्धटपणा पाहून मी आश्चर्यानें थक्क होऊन गेलों ! इतका ताठा तुझ्या अंगांत कशा-मुळें भरला आहे रे ?

लक्ष्मणसिंगः—माझ्या स्वभावांत उद्धटपणाचा लवलेश नाही हें दुनियेला महशूर आहे. मात्र मी नम्राशीं नम्र आहे तसा उद्धताशीं

उद्धत आहे. प्रांजलाशीं प्रांजल आहे, तसा वक्राशीं वक्रं आहे. 'जे मला ज्या प्रकारें भजतात त्यांना मी त्या-प्रमाणेंच फळ देतो' या भगवंदाक्याप्रमाणें माझे आचरण आहे. तुझ्यापुढें नम्र होणें म्हणजे केवळ अन्यायाच्या व दगलबाजीच्या जोरावर पोसलेल्या क्षुद्र जुलमी सत्तेपुढें मान वांकवणें होय ! तें माझ्या हातून कधींही घडणार नाही. जे सौजन्यामृताचे मेघ जगाच्या उद्धारासाठीं अवतरले आहेत त्या महात्म्यांना माझे शतशः साष्टांग प्रणिपात आहेत. पण मी कोणत्याही स्थितींत असलों तरी जिथे जिथे कापट्य, अन्याय, विश्वासघात आणि जुलूम माझ्या नजरेस येतील, तिथे तिथे त्यांसाठीं माझा धिक्कार आणि लत्ताप्रहार ठेवलेलाच आहे.

भीमसिंगः—वस्स वस्स ! आंमंच्या क्षमावृत्तीची सीमा होऊन गेली ! याउपर या भीमसिंगाचा क्रूरपणा म्हणजे काय चीज आहे याची जाणीव तुला करून दिलीच पाहिजे. कोण आहेत रे इथे शिपाई ? ठोका याच्या पायांत विडी ! (शिपाई रुप्याची विडी आणतात ती हिसकून फेंकून देतो.) कशाला पाहिजे रुप्याची विडी या कृतघाला ! केरसुणीला गवसणी पाहिजे कशाला ? याला खरोखरीची विडी-विडाची विडी-दीड मण वजनाची विडी घाला !

(शिपाई विडी घालण्याकरितां लक्ष्मणासिंगाजवळ जातात. लक्ष्मणासिंग व त्याचे मानकरी तरवारी उपसतात.)

लक्ष्मणासिंगः—व्हा दूर ! नाहक मारले जाल. पळा ! (शिपाई दूर सरतात.)

भीमसिंगः—काय ? विचित्रवधाला पात्र असलेला हा अपराधी नुसती विडी घालून व्यायलासुद्धां तकरार करतो ? आणि मगरूरीनें. तलवार उपसून आम्हांलाच धमकावणी दाखवतो ? सरदारहो, पहातां काय ? मी विडी ठोका म्हणून हुकूम दिला तो याच वेळीं अक्षरशः अमलांत आलाच पाहिजे. या राजाला याच्या मानकऱ्यांसुद्धां कैद करा. याला जखमा लागल्या तरी चिंता नाही, पण याला जिवंत धरा. मारूं नका. अजून मला याचे पुष्कळ हालहाल करायचे आहेत.

लक्ष्मणसिंगः—(आपल्या मानकन्यांस) मर्द हो, जुलमाचा प्रति-
कार करणें हें माणुसकीचें सामान्य लक्षण आहे. आपण मारतां मारतां
मरूं. पण या जुलमी राजाचा अनन्वित जुलूम—

मानकरीः—कधींही चालूं देणार नाहीं !

भीमसिंगः—(आपल्या सरदारांस) अरे, माझ्या तोंडाकडे काय
पहातां ? धरा म्हणतो ना याला ?

(भीमसिंगाचे सरदार आणि लक्ष्मणसिंग व त्याचे मानकरी लडूं लागतात.
दुर्गावती धांवत येते.)

दुर्गावतीः—थांबा ! यांबा !

भीमसिंगः—(त्रासून स्वगत) ही पोरटी कशाला यावेळीं इथे आली !

दुर्गावतीः—लढाई बंद करा ! बंद करा ! नाहीं ऐकत ? (लढाईत
घुसते.)

लक्ष्मणसिंग—(वाईवाईने) अरे, संभाळा ! संभाळा ! मार्गे सरा !

प्रतिपक्षी सरदरः—ही राजकन्या मध्यें आली ! हत्यारें आंवरा !

लक्ष्मणसिंगः—केवढें भयंकर संकट हें ! मार्गे सरा, मार्गे सरा आधीं !
(लढाई थांबते.)

दुर्गावतीः—वीर हो, मी धर्माच्या नांवानें— मी सत्याच्या नांवानें—
सत्यसंकल्प सत्यस्वरूप सत्यनारायणाच्या नांवानें—तुम्हांला द्वाही देतें ! लढाई
बंद करा.

भीमसिंगः—(सद्गदित झाल्यासारखें दाखवून) वाळे दुर्गावती ! काय
हा अविचार ! काय म्हणून अशी आपल्याच प्राणावर उठली आहेस ?
या हाणामारींत तुझें शरीर बचावलें यामुळें मला हर्षाच्या कोटी झाल्यां !
ये ये आधीं तुला कडकडून भेटूं दे !

(दुर्गावती पुढें जाते तों भीमसिंग आपल्या सरदारांना लढाईची खूण करतो.
पुन्हा लढाई होणार तों दुर्गावती त्वरेनें परतून पूर्वस्थळीं उभी रहाते.)

दुर्गावतीः—हां ! खबरदार कोणी हत्यार चालवील तर !
तुम्हांला सत्याची आणि धर्माची द्वाही दिली आहे,
त्या द्वाहीला अनुसरून सत्यपराक्रम व्हा ! धर्मवीर म्हणवा ! बाबांनो,
जरी तुम्ही ताबेदार असलांत तरी परलोक म्हणून कांहीं आहे,

परमेश्वर म्हणून कांहीं आहे, एवढें स्मरण असूं द्या ! वावासाहेब ! तुम्ही राजे म्हणवतां आणि माझ्याशींसुद्धां बेइमानी करतां ! मग दुनियेनें तुमच्या शब्दाचें इमान काय मानावें ? मी तुम्हाला असा जबाब विचारतें कीं, आज हा इथे काय प्रकार चालला आहे ? ज्या ठिकाणीं या पूज्य पुरुषश्रेष्ठाचा गौरव होऊन त्याला घरीं जाऊं देण्याची तजवीज व्हावयाची, त्याच ठिकाणीं त्याचा प्राण घेण्याची तजवीज चालली आहे; हा काय अनन्वित अत्याचार आहे ?

भीमसिंगः—(रागानें) तूं माझी आज्ञाधारक कन्या आहेस. मला उपदेश करण्याचा अधिकार तुझा नाही. कोणत्या हक्कानें मला जबाब विचारतेस ?

दुर्गावतीः—कोणत्या हक्कानें ? जामीनकीच्या निर्विवाद हक्कानें तुम्हीं जबाब विचारण्याचा मला अधिकार आहे. या लक्ष्मणसिंग महाराजांशीं तुम्हीं शत्रुत्वाची बुद्धि सोडून दिलीत, याबद्दल तुमच्याच इच्छेनें मी तुम्हांला जामीन राहिलें; आणि या महाराजांशीं तुमचें सख्य करून दिलें; ही गोष्ट खरी आहे कीं नाही ?

भीमसिंगः—मूर्ख पोरी, असल्या जामीनक्या, करारनामे, आणा-शपथा राजकारणाच्या भानगडींत नेहमीं द्याव्या घ्याव्या लागतात. त्यांची मातब्बरी कोण मानतो ? त्यावेळीं मीं तुला जामीन दिलें म्हणतेस, दिलें असेल ! पण तेवढ्यावरच गर्वानें फुगून तूं मला ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगतेस याची तुला शरम वाटली पाहिजे.

दुर्गावतीः—तुमच्या राजकारणाची काय अजब कसरत आणि हात-चलाखी असेल ती मी जाणित नाहीं आणि जाणूं इच्छित नाहीं. ज्या-पक्षां मी तुम्हांकरतां जामीन राहिलें आहे त्यापक्षां तुम्हांला कराराप्रमाणें वागवणें हें माझें कर्तव्य आहे एवढें मात्र मी जाणतें.

भीमसिंगः—तूं इथून चालती हो.

दुर्गावतीः—जाणार नाहीं. कधींही जाणार नाहीं. जामीनगतीच्या कराराप्रमाणें तुम्ही वागत नाहीं त्या अर्थीं या महाराजांचा बचाव मला प्राण जाईपर्यंत केला पाहिजे.

लक्ष्मणसिंगः—देवी दुर्गावती, प्रथमपासून भीमसिंगाच्या मनांत कपट-
चुद्धि आहे हें मीं तुला बजावलें होतें. तुझ्या जामीनकीमुळें मी फसलों नाहीं
अथवा स्वतःला निर्भय समजलों नाहीं. तुझ्या बापानें वेडमानी
केली यांत तुझ्याकडे कांहीं दोष येत नाहीं. माझ्या प्राणाचें
आणि अब्रूचें जस रक्षण मला करतां येईल तसें मी करीन. त्याची मला
पर्वा नाहीं. माझ्या जिवासाठीं तूं आपला जीव धोक्यांत घालावास हें मात्र
मला मोठें दुःखदायक संकट झालें आहे. याकरतां तूं इथून जावेंस हीच
माझी तुला विनंती आहे.

भीमसिंगः—मी तुला जा म्हणतो आहे. तो राजाही तुला तसेंच सांगतो
आहे. इतकें असून त्याच्या पारिपत्याच्या कामांत मी आडवी येणारच
असें तूं म्हणतेस, हा तुझा नुसता आग्रह नव्हे, तर अत्याग्रह आहे !

दुर्गावतीः—नाहीं. नाहीं. बाबासहेब ! हा अत्याग्रह नव्हे. हा सत्याग्रह
आहे. मी अटीला पडलें ती सत्याच्या संरक्षणासाठीं पडलें आहे. माझा
झगडा समाजांत सत्याचा विजयध्वज फडकावण्याकरतां आहे.
त्रिभुवनाच्या कटाहाला फोडून पार जाणारी सत्याची हांक जर तुम्हाला
अज्ञानसुद्धां ऐकूं येत नसेल तर तरवारीनें माझे खुशाल तुकडे करा ! या
महाराजांवर जर तुम्ही तरवार चालवाल तर मी मध्यें पडल्याखेरीज
गहायची नाहीं. लक्ष्मणसिंगमहाराज, माझ्या गळ्याची शपथ—आणि
पद्मावतीच्या गळ्याची शपथ घालून मी तुम्हाला प्रार्थना करतें कीं तुम्ही
लढाईचा इरादा सोडून देऊन आपल्या बिऱ्हाडाकडे चालते व्हा.

भीमसिंगः—(चरफडत स्वगत) काय करावें या कुलांगार काटीला !
असा राग येतो कीं, कुठे दूर समुद्रांत नेऊन हिला बुडवून टाकावें !

लक्ष्मणसिंगः—देवी दुर्गावती, आजचा प्रसंग लढाई मारून पराक्रम
गाजवण्याचा नव्हे हें मी जाणतो. आम्हाला हत्यार उपसावें लागलें तें
स्वतःच्या बचावासाठीं. तो बचाव जर रक्तपाताशिवाय होत असेल तर तें
आम्हाला हवेंच आहे. हे पहा आम्ही चाललों.

दुर्गावतीः—माझ्यां जामीनगतीवर आपण केव्हांही विसंबून नव्हतांच.
मला मात्र भरंवसा होता, पण त्याचाही फोलपणा, आज दृष्टीस पडला !

आपला बंदिवास आतां लवकरच संपणार आहे हें आपणाला माहीतच आहे.

भीमसिंगः—(स्वगत) हूं ! तूं आणि तो ! बसा मनांत मांडे खात !

दुर्गावतीः—पण तो बंदिवास संपेपर्यंत आपल्या जिवाला जपण्याविषयीं जागृत असावे आणि फार फार सावधागिरीने व हुशारीने वागावे, एवढीच हात जोडून प्रार्थना !

लक्ष्मणसिंगः—देवी ! माझे रक्षण विश्वंभरानें करावे ! मीं काय करायचे आहे ? तथापि तुला एवढें सांगून ठेवतो कीं, पांच पन्नास बर्षा घेतल्याशिवाय हा लक्ष्मणसिंग आतां कोणाच्या हातीं लागायचा नाही ! ज्याची इतकी तयारी नसेल त्यानें मला धरायच्या नादीं लागूं नये ! (मानकन्यांसह जातो.)

भीमसिंगः—जाऊं दे ! जाऊं दे ! आज माझ्या तडाक्यांतून सुटला तरी जातो कुणीकडे ? तृणाप्रमाणें तुच्छ असलेल्या या शत्रूला याच दरबारापुढें दांतीं तृण धरायला लावतो.

दुर्गावतीः—बाबासाहेब, आपलें सामर्थ्य अपार आहे असें मानतां तर खुशाल माना. लक्ष्मणसिंगांच्या देहावर तुमचें स्वामित्व कदाचित् चालेल हेंही मला कबूल आहे. परंतु त्यांच्या मनावर साम्राज्य गाजवण्याचा ध्यास तुम्हाला लागला असेल तर तो सोडून द्या. कारण त्यांत तुम्हांला यश येणार नाही.

भीमसिंगः—कां यश येणार नाही ?

दुर्गावतीः—त्याचें कारण असें आहे कीं, त्यांचें बळ आत्मिक आहे आणि तुमचें बल दैहिक आहे. दैहिक बल केवढेंही प्रचंड असलें तरी आत्मिक बलापुढें त्याचा बाडिवार चालत नाही.

भीमसिंगः—त्या भिकारड्याच्या आत्मिक बलाला कोण विचारतो आहे ? मुंगीसारखा केव्हांही चिरडून टाकतां येण्याजोगा माणूस आणि त्याचें कसलें आलें आहे आत्मिक बळ ?

दुर्गावतीः—हां. चुकतें आहे तें तिथेच ! तुम्हाला मुंगीसारखा त्याच दह तुच्छ दिसतो, पण त्यांत पर्वताचें स्थैर्य आणि गौरव नांदतें आहे तें

दिसून येत नाही ! बहिरंगावरून अंतरंगाचे अनुमान करतां हीच मोठी चूक होते आहे.

भीमसिंगः—बरे. बरे. त्याचे काय मानसिक धैर्य असेल तें माझ्या दुर्निवार सामर्थ्यापुढे कितपत टिकते हें जगाला दिसेलच. आज त्याच्याकडून जुलमाचा रामराम घेऊन मी संतुष्ट व्हायला कबूल होतो, पण तेही त्यानें केले नाही ! कांहीं चिंता नाही. आतां त्याला असा दीन व धैर्यहीन करतो कीं त्यानें आपण होऊन मला प्रणाम करावा. असें करीन तरच माझी करामत !

दुर्गावतीः—तो पराक्रम बंध्यापुत्राचा आहे !

भीमसिंगः—(चवताळून) बंध्यापुत्राचा ? नाही. नाही. तो पराक्रम या भीमसिंगाचा आहे हें तूं पहाशील आणि हे सर्व लोक पहातील. भरदरबारांत एका क्षुद्र माणसानें भयंकर अपमान केला असतांही जर त्याचा मनाप्रमाणें सूड घेण्याचें कर्तृत्व अंगांत नाही, तर राजाधिराज म्हणून मिरवावें कशाला, आणि हें लाजिरवाणें जिणें ठेवावें कशाला ! सर्व लोक हो, काय बोलतो हें ऐकून ठेवा. आतां सांगितल्याप्रमाणें लक्ष्मणसिंगानें आपण होऊन मला प्रणाम करावा अशीच घटना घडवून आणीन. न आणीन तर प्राणत्याग करीन. हीच माझी प्रतिज्ञा !

दुर्गावतीः—नको नको ! प्रतिज्ञा असें कां म्हणतां ? प्रतिज्ञा करूं नका.

भीमसिंगः—हीच माझी प्रतिज्ञा ! हीच माझी भीष्मप्रतिज्ञा ! या प्रतिज्ञेचा भंग होइल तर माझे सप्तपूर्वज दुर्गति पावोत !

दुर्गावतीः—(कानांवर हात ठेवून) शिव शिव ! काय हे भयंकर शब्द !

(पडदा पडतो.)

अंक. तिसरा समाप्त.

अंक चौथा.

प्रवेश पहिला.

स्थळ—पद्मावतीच्या छावणीजवळचें एक देऊळ.

(गणक संतापानें हातवारे करीत येतो.)

गणकः—अरे जा जा! जा! मोठा आला आहे फिर्यादीचा धाक घालणाग
खापऱ्यां! ती पांढऱ्या पायाची पोरगी माझ्या घरांत सोडून दागिने पळव-
लेस आणि पुन्हां खापरासारखें काळें तोंड घेऊन मुलगी मागायला येतोस
काय ? येऊं दे! येऊं दे कोतवालाला घेऊन ! असले सतरा कोतवाल मी
खिशांत बाळगून बसलों आहे! तो घटखर्पर आणि त्याची ती मोहिनी
मला कांहीं एक ठाऊक नाही, म्हणून साफ उडवून देतो! सारें साफ नाकबूल
करतो! हो, साक्षी नाही, मुद्दा नाही, पत्ता नाही, आणि हा खापऱ्या माझ्या
घरीं मुलगी ठेवली म्हणून कसें काय शाबीत करतो आहे. तें मला तरी
अघायचेंच आहे! हा आला खापरभट आणि तो अक्कडबाज कोतवाल
आणि त्याचा तो शिपाई! बोलत बोलत येताहेत. येऊं देत ! (घटखर्पर,
कोतवाल व शिपाई येतात.)

घटखर्परः—(कोतवालास) अहो, मी तरी तेंच म्हणतो आहे. लफ-
ऱ्याची लुच्चेगिरी कोतवालीचा हिसका बसल्याखेरीज बाहेर पडायची
नाहीं. काय समजलांत ? अं ? (कोतवालाचा हात ओढून त्यावर जोरानें
टाळी मारतो.) हां !

कोतवालः—(हळूच शिपायास) शिपाई बुवा, भटजांवर लक्ष ठेवा.
काय हो घटखर्पर, या गणकाचार्यांवर तुमची काय फिर्याद आहे ती
बोला पाहूं.

घटखर्परः—माझ्या मुलाच्या लग्नाकरतां मी मोहिनी नांवाची मुलगी
खरेदी केली आणि राखणीकरतां कांहीं दिवसांच्या मुदतीनें या गणकाच्या
हवाली केली. आतां मुलाचें लग्न मला कर्तव्य असल्यामुळे मी याच्याकडे

नवरी मागायला गेलीं असतां हा देत नाहीं. सबब सरकारमार्फत ती मुलगी याच्याकडून माझ्या ताब्यांत मिळावी.

कोतवालः—काय हो गणक, यावर तुमचें काय म्हणणें आहे ?

गणकः—माझे म्हणणें असें आहे कीं, फिर्यादीचा दावा खोटा असून तो माझ्यावर मुळींच लागू होत नाहीं. हें माझे म्हणणें स्थापित करण्याकरतां मी तीन मुद्दे मांडतो. माझा पहिला मुद्दा असा आहे कीं, यानें माझ्या हवालीं मुलगी मुळींच केली नाहीं. सबब ती देण्याला मी पात्र नाहीं. माझा दुसरा मुद्दा असा आहे कीं, यानें माझ्या हवालीं जी मुलगी केली होती ती आपोआप याची याच्याकडे पळून गेली आहे; सबब ती देण्याचें जोखीम माझ्यावर राहिलें नाहीं. माझा तिसरा मुद्दा असा आहे कीं, यानें जी मुलगी म्हणून माझ्या हवालीं केली ती खरोखरीची मुलगी नसून मुलगा होता ! सबब हा मुलगी परत मागेल तर ती घायला मी बांधलेला नाहीं. याला मुलगे पाहिजे असतील तर लागतील तितके गोळा करून घायला मी तयार आहे.

कोतवालः—हें पहा गणकाचार्य, असलें कांहीं तरी लटपटीचें तर्कट रचून मला सांगू लागाल तर तुम्हाला फार जड जाईल. तुम्ही राणीसाहेबांच्या पदरचीं प्रतिष्ठित माणसें. तुमची अप्रतिष्ठा करावी ही माझी इच्छा नाहीं. खरा प्रकार कांय घडला आहे तो सांगून टाका आणि मोकळे व्हा.

गणकः—अगदीं खरा प्रकार असा आहे कीं, हा घटस्पर्षर कीं स्वपदर कोण माणूस म्हणतां तो काळा कीं गोरा मीं जन्मांत कधीं पाहिलेला सुद्धां नाहीं. आज हा प्रथम माझ्या दृष्टीस पडतो आहे. यानें माझ्याजवळ मुलगी ठेवावी केव्हां आणि मी ठेवून घ्यावी केव्हां ?

कोतवालः—अहो फिर्यादी, तुम्ही यांच्या हवालीं मुलगी केली म्हणतां आणि हे तर ती गोष्ट साफ नाकबूल करतात, याची काय वाट ?

घटस्पर्षरः—करूं देत नाकबूल ! पण मुलीच्या अंगावरचे दागिने यांनीं घेतले आहेत तेवढे तरी कबूल करताहेत ना ? कीं तेही नाकबूल ?

गणकः—अरेच्या ! मी मुळीं ती मुलगीच माहित नाहीं म्हणतां आहेत आणि दागिन्यांची बडबड कशाला करतां आहे हा !

घटखर्परः—आतां काय करावें ? अहो मीं तिच्या अंगावर दोनशें तोळे सोनें घातलेलें होतें.

गणकः—अहा रे लुच्चा माणूस ! किती किती खोटे बोलतो आहे हा !

घटखर्परः—(काकळुतीनें) अहो कोतवालसाहेब, मी तुम्हाला खासगी सांगतो.

गणकः—अहो तो कशाला सांगायला पाहिजे ? त्याची सारी चर्पट-पंजरी मला पाठ झालेली आहे. “ मी तुम्हाला खासगी सांगतो. मी तुम्हाला खरें सांगतो. त्या मुलीच्या अंगावर मीं दोनशें तोळे सोनें घातलेलें होतें. मी जर तुम्हाला एकशें नव्याणव तोळे अकरा मासे सात गुंजा सोनें घातलेलें म्हटले असतं तर तुम्ही माझे काय केले असतं ? पण एका गुंजेसाठीं मी कशाला बाबा खोटे बोलूं ? ” याप्रमाणें हे इतके सारे शब्द याला बोलून दाखवायचे होते ते मीच बोलून दाखवले आहेत. कायरे खापऱ्या ! बोल कीं आतां ! तुझी नकल मी बरोबर उचलली आहे कीं नाही ?

घटखर्परः—(स्वगत) नकल उचललीस आणि अकल गमावलीस ! (उघड) मी कशाला नाकबूल करूं ? ज्यानें माझी नकल उचलली त्याच उचल्यानें माझे सोनेंही उचलले असले पाहिजे एवढेंच माझे म्हणणें !

गणकः—(रागानें) हां हां. तें मात्र खोटे आहे. साफ खोटे आहे. ठार खोटे आहे ! अहो, आम्ही भिक्षुकलोक म्हणजे वित्तार्थी आणि प्राणार्थी गांठ ! द्रव्याच्या कामांतली तोहमत खरी असली तरी नाकारायचे, मग खोटी असल्यावर कशी कबूल करूं ? त्या मुलीच्या अंगावर गुंजभरसुद्धां सोनें नव्हतें. ती अंगानें सुवर्णाची होती म्हणाल तर बरोबर आहे. अंगावर सुवर्ण म्हणाल तर त्याचा स्पर्शही नव्हता.

कोतवालः—हें अगदीं खात्रीनें सांगितल्यासारखें कसें बोलतां हो ?

गणकः—कसें बोलतो म्हणजे ? हा दोनशें तोळे सोनें म्हणतो तें थोडें थोडकें आहे कीं काय ? तिच्या अंगावर तें कुठे तरी दिसावें कीं नाही ? तिचें अंग बुरख्यानें झांकलेलें होतें खरें, पण तिचे हात तरी माझ्या चांगल्या ओळखीचे झाले आहेतच कीं नाही ? आणि तिच्या हातांत कांहीं सोन्याचा दागिना नव्हता.

कोतवाल:-तिचे हात तेवढे तुमच्या ओळखीचे होण्याचें काय कारण ?

गणक:-(डोकें खाजवीत) काय कारण ? काय कारण ! अहो ती मला जेवायला वाढीत होती म्हणून तिचे हात माझ्या ओळखीचे !

घटखर्पर:-(स्वगत) हो हो ! तिच्या हातचे मुष्टिमोदक यथेच्छ खाल्ले आहेत वेष्ट्याने ! (उबड) कोतवालसाहेब, पाहिलेंत ना हें कसें झालें तें ? अंगांत ताप, घरांत साप आणि पदरांत पाप या अनर्थांच्या ठेवी जवळ असूं नयेत. कारण त्या कितीही बंदोबस्तांत ठेवल्या तरी केव्हां प्रकट होतील आणि घात करतील याचा भरंवसा नसतो. काय समजलांत ? अं ?

शिपाई:-(ढाल पुढें करून) हां हां ! भटजी !

घटखर्पर:-(ढालेवर टाळी मारतो. हात झणझणतो. रडक्या स्वरानें) हां !

कोतवाल:-गणकाचार्य, तुम्ही संभावित म्हणवतां आणि धडधडीत खोटे बोलतां ! जर तुम्हीं या घटखर्परांना जन्मांत कधीं पाहिलें नाहीं म्हणतां, तर यांच्या बोलण्याची ढब तुम्हाला कशी पकडतां आली ? जर यांनीं मुलगी तुमच्या स्वाधीन केल्याचें नाकबूल करतां, तर तिच्या अंगावर सोनें नव्हतें आणि तिचे हात माझ्या पकच्या ओळखीचे आहेत हें कसें सांगतां ? घटखर्परांची फिर्याद खरी आहे. त्यांनीं तुमच्या स्वाधीन केलेली मुलगी आतां माझ्यापुढें आणून हजर करा. न कराल तर तुमची शोभा रहाणार नाहीं हें बजावून सांगतो आहे.

गणक:-(स्वगत) अरेच्या ! खरेंच कीं ! मी अगदींच घसरलों ! या खापऱ्याची नकल करायला गेलों तों नकल झाली माझी ! पेचांत सांपडलों खरा ! आतां कबुली दिल्याखेरीज सुटका नाहीं. (उबड) यानें माझ्या हवालीं मुलगी केली होती हें खरें आहे. पण ती माझ्या घरांतून कधींच पळून गेली. ती आतां मी कुठची देऊं ?

कोतवाल:- पळून गेली ! कशी पळून गेली ? कां पळून गेली ?

गणक:-कां पळून गेली याचें उत्तर मला सांगतां येत नाहीं.

कोतवालः—ज्याअर्थी या मुलीसंबंधानें तुम्हीं लपवाछपवी चालवली आंहे त्याअर्थी त्यांत कांहीं तरी काळें बरें आहे खास. तें तुम्हीं नाहीं सांगितलें तरी तुमची मुलगी कलावती सांगूं शकेल. घटखर्पर, घेऊन या तिला घरांतून.

गणकः—थांबा. हा नको माझ्या घरांत शिरायला ! मीच तिला हांक मारतो. कलावती, बाहेर ये इकडे. (कलावती येते.)

घटखर्परः—(हंसत) आतां ठीक झालें. मोहिनीचें इंगित ओळखण्याची कला कलावतीनेच जाणावी ! काय समजलांत ? (शिपाई ढाल घुट्टें करतो.) कांहीं समजलांत नाहीं ! जाऊं या !

कोतवालः—कलावती, मोहिनी तुमच्या घरांतून कशी नाहींशी झाली तें सांग.

कलावतीः—तें मला माहित नाहीं. ती ज्या दिवशीं गेली त्या दिवशीं मी घरीं नव्हते. राणीसाहेबांनीं त्या दिवशीं मला मुद्दाम आपलेजवळ राहून घेतलें होतें.

कोतवालः—आतां कसें करावें ? बरें. शिपाईबुवा, या गणकांच्या शेजारीं रहाणाऱ्या लोकांजवळ या फिर्यादीबद्दल तपास करायला तुम्हांला सांगितलें होतें त्याचें काय झालें ?

शिपाईः—रावसाहेब, शेजारी असें सांगतात कीं, यांच्या बिऱ्हाडीं एक नवीन मुलगी आठ पंधरा दिवस येऊन राहिली होती खरी. ती मुलगी एके दिवशीं मोठमोठ्यानें ओरडून रडत बोलत होती कीं, या मेल्यानें मला भ्रष्ट केलें आणि आतां माझ्याशीं लग्न करीत नाहीं म्हणतो ! हें काळें तोंड आतां मी जगांत कसें दाखवू ? मी कुठे तरी जाऊन जीव देतें. याप्रमाणें बोलून ती जी एकदां नाहींशी झाली ती अजून दृष्टीस पडली नाहीं.

कोतवालः—यावरून त्या विचारीनें जीव दिला असें झालें ! अरेरे !

घटखर्परः—हाय हाय ! हे चारुगात्री ! हे शुद्धशीले ! मोहिनी ! तूं अब्रूसाठीं प्राण दिलास ना ? या कर्मचांडाळाच्या घरीं मीं तुला ठेवलें नसतें तर तुझी अशी गत कशाला झाली असती ? हा दुष्टा ! कामांधा ! गण-

क्या! या प्रचंड दंडानें तुझ्या मस्तकाचीं खंडविसंडें करतो! (सोटा उगारून गणकास मारावयास धांवतो. तो कोतवालाच्या मार्गे दडतो.)

कोतवालः—(घटखर्परास आंवरून) अहो शांत व्हा. शांत व्हा. हें राणीसाहेबांचे आश्रित आहेत. यांची अब्रू किंवा प्राणसुद्धां जरी तुम्हीं घेतला तरी तुमची मेलेली मोहिनी कांहीं पुन्हां जिवंत होत नाही. मग उगीच अविचारानें वागून काय फायदा ? विवेक करा. क्षमा धरा. शांत व्हा.

घटखर्परः—कोतवालसाहेब, असला विवेकाचा आणि क्षमेचा उपदेश करणारे मीं पुष्कळ पाहिले आहेत ! मी इथे तुमचा उपदेश ऐकायला आलों नाहीं. मी न्याय मागायला आलों आहे.

कोतवालः—आणि मीसुद्धां तुम्हाला न्यायच देईन. काळजी करू नका. तुमच्या मुलाची नवरी गणकानीं नाहीशी केली त्याबद्दल त्यांची मुलगी कलावती तुमच्या मुलाला नवरी मिळाली म्हणजे तुमचें समाधान होईल कीं नाही ?

घटखर्परः—हो. तसें जर होत असेल तर मी फिर्याद काढून व्यायला तयार आहे.

गणकः—वा वा ! वा ! हलवायाच्या घरावर ब्रह्मार्पण ! माझी मुलगी अर्शा फुकटची फुकट चोरापोरीं जायला—या चोराच्या पोराला द्यायला—वाटेवर नाहीं लागली ! मी मुलगी साफ देत नाहीं !

कोतवालः—तुम्ही देत नाहीं तर मी देतो ! फिर्यादी ! धरा तिला हातांत आणि चालायला लागा !

गणकः—कोण माझ्या मुलीला हात लावतो पाहीन बरें ! मी राणीसाहेबांच्या खासदिमतीचा ज्योतिषी आहे.

कोतवालः—आणि मी राणीसाहेबांच्या लष्करचा कोतवाल आहे. तुमचें राज्य आभाळांत आहे. माझा अंमल पृथ्वीवर या लष्करांत बिनतकरार चालत असतो. शिपाईबुवा, गणकाला पकडून ठेवा. घटखर्पर, तुम्ही कलावतीला घेऊन जा.

गणकः—अन्याय ! अन्याय ! देखदेखत दिवसाढवळ्या दरवडा ! आणि त्यांत कोतवाल सामील ! माझी कलावतीसुद्धां या खापरभटाला सामील झाली ! जातांना रडत नाहीं अथवा हूं कीं चूसुद्धां करीत नाहीं !

घटखर्परः—(कलावतीस हातीं धरून जातां जातां) कोतवालसाहेब, महाराज लवकरच बंधमुक्त होतील तेव्हां त्या वेळच्या आनंदोत्सवांत कलावतीचें आणि माझ्या मुलाचें लग्न होईल. त्या समारंभाचें आमंत्रण तुम्हांला आतांच देऊन ठेवतो. लग्न राणीसाहेबांच्याच खर्चानें आणि पुरस्कारानें व्हायचें आहे. (गणकाखेरीज सर्व जातात.)

गणकः—एकूण राणीसाहेबसुद्धां द्रवड्यांत सामील ! त्यांच्या मर्जीप्रमाणें कलावती विद्याधराला दिली असती तर किती छान झालें असतें ? पण आतां काय त्याचें ? (घटखर्पर परत येतो.)

घटखर्परः—गणकाचार्य, आपणालाही लग्नसमारंभाला यावेच लागेल आणि कन्यादान करावेच लागेल.

गणकः—जुलूम जुलूम ! हें मला असह्य अनिवार दुःख झालें ! या दुःखाचा परिहार करणारी मात्रा देणारा या त्रिभुवनांत मला कोण भेटेल ? माझी लाडकी कलावती घटखर्पराच्या मुलाला मीं द्यावी काय ? हाय ! हाय !

घटखर्परः—व्याहीमहाराज, तुम्ही म्हणतां ती दुःखनिवारक मात्रा देणें तुमच्या हातचें आहे ! जिथे हाय हाय म्हणतां तिथे होय होय म्हणा म्हणजे झालें !

गणकः—खापरभटा ! मुलगी बळजबरीनें काढून घेतलीस आणि आतां अशी माझी चेष्टा करून दुःखावर डाग देतोस काय ?

घटखर्परः—मीं विद्याधराला मुलगी दिली असती तर छान झालें असतें असें तुम्ही आतांच बोललांत ना ?

गणकः—होय. बोललों. आणखी शंभरदां तसेंच बोललों तरी काय उपयोग ? सरकारमार्फतीनें मुलगी हवालीं करून घेतलीस ती आतां परत थोडाच देणार आहेस ! ती परत दे आणि पहा तिचें विद्याधराशीं लग्न करून टाकतो कीं नाही तें !

घटखर्परः—तर मग तुम्हाला सांगतो कीं, माझा मुलगा आणि विद्याधर दोन नाहींत.

गणक:- (आश्चर्याने गोंधळतो.) दोन नाहीत ! दोन नाहीत ! एकच आहेत ! अरे भामण्या ! काय शिताफीने कावा साधलास रे ! हें कसे झाले ? हें काय झाले ? होतो कसा आणि झालो कसा ! मुलगीपरी मुलगी गमावली, दागिने गेले आणि पुन्हां दुसरी बायको मिळत नाही ती नाहीच ! आठव्या मंगळाने मला चांगलेच खड्ड्यांत घातले म्हणायचें ! असो. आतां जें झालें त्यांतच समाधान मानलें पाहिजे. कलावतीचें विद्याधराशीं लग्न होतें आहे यांत कांहींच वावगे नाही. पहिली बायको मेल्यावर दुसरी करून घेण्याचा नाद माझा फार दिवसांचा होता. पण ती दुसरी बायको नाहीच मिळत तर काय करायचें ! तो नाद मी सोडून देतो. हो, आतां करायची ती एकदम तिसरीच करूं म्हणजे झाले ! ही मधली दुसरी बायको नकोच मुळीं ! आतां माझे दागिने गेले आहेत तेवढ्यापुरता विचार राहिला. तर ते दागिने पळवून नेणारी मोहिनी कुठे दडवून ठेविली आहेस तें सांग बरें !

घटखर्पर—सांगेन. सांगेन केव्हां तरी. तूर्त आधीं राणीसाहेबांकडे जाऊन त्यांच्या समक्षतेनें वाङ्निश्चय करून टाकूं या.

गणक—चला. चला तर. (जातात.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—माणिकदुर्ग. दुर्गावतीचा महाल.

(दुर्गावती उभी आहे.)

दुर्गावती:—इतक्या तऱ्हेनें वारंवार बोध करीत असतां वावासाहेब अजून शुद्धीवर येत नाहीत याला करावें तरी काय ? एकीकडून मीं विघ्नांचा उपसंहार करावा तो दुसरीकडे हे संहाराचें नवें नवें अस्त्र उत्पन्न करतात ! एकीकडून मीं वणवा विझवण्याचा यत्न करावा तो दुसरीकडे हे नवी नवी आग लावीत सृष्टतात ! संकटांतून संकट उत्पन्न करण्याची यांची हतोटी कांहीं विचित्र आहे ! परमेश्वरा ! यांना सद्बुद्धि दे म्हणून प्रत्यहीं मीं प्रार्थना करीत असतां ती तू मनावर घेत नाहीस, यावरून माझ्या सत्त्वाची परीक्षा पहाण्याचा तुझा मानस आहे, असाच अर्थ मीं समजावट

काय ? बाबासाहेब भडकतां भडकतां अखेरीस काळाच्या जबड्यांत जाऊन पडणार, आणि तेथून त्यांना सोडवण्याकरतां मला देहाचा बळी द्यावा लागणार, असेंच माझ्या प्रारब्धाचें घटित दिसतें आहे ! देहाचा बळी देऊनसुद्धां माझें दुःख संपत नाही ! पद्मावतीला निर्भयपणानें माझ्याकडे पहातां येईल इतक्यापुरतें तरी मीं माझें तोंड उजळ राखलें पाहिजे ! आणि त्यासाठीं पत्नी होऊनसुद्धां कुमारी—आणि गृहिणी होऊनसुद्धां वनवासी—असेंच मला रहावें लागणार ! भगवंता ! दुर्गावतीच्या जन्माची अशी दशा व्हावी असाच जर तुझा संकेत असेल तर तसेंच घडो ! जर तशीच वेळ येईल तर मी देहाची ममता टाकीन, आणि संसारावर सुखानें पाणी सोडीन ! मी तितकें केल्यावर तरी माझें माहेरघर सुखानें नांदतें ठेव एवढीच माझी तुला प्रार्थना आहे.

पद २८

राग भीमपलास—ताल त्रिवट.

करितें मी देवा हा धांवा ॥ ध्रु० ॥

या नृपवंशा । वसुधोत्तंसा । नाश चुकावा । होउ सुखावा ।

निरविलि तव पदिं देह-दया । भय सोडुनियां । कर जांडुनियां ॥

(भीमसिंग प्रवेश करतो.)

भीमसिंगः—दुर्गावती, माझ्यावर आलेलीं संकटाचीं अभें जीं तुला दिसताहेत तीं माझ्या पराक्रमाच्या झंझावातापुढें क्षणभरसुद्धां टिकाव धरूं शकणार नाहीत याबद्दल मला शंकाच नाही. तूं मात्र भलत्याच कल्पना घेऊन विनाकारण दुःख पावतेस याचें मला वाईट वाटतें.

दुर्गावतीः—बाबासाहेब, विनाशकाळीं विपरति बुद्धि होते असें म्हणतात, त्याचा प्रत्यय तुमच्या संबंधानें मला क्षणोक्षणीं येत आहे ! युद्धाचा परिणाम किती भयंकर होणार हें अजूनसुद्धां तुम्ही डोळे उघडून पहात नाहीं याला करावें तरी काय ?

पद २९

राग हिंदोल—ताल त्रिवट.

वाटे न कैसा धाक अजुनिही घोर जरि कृतांत देखिला ॥ ध्रु० ॥

पावतां अभिमानें क्षय विवेक धरा मति कुटिला करि विनाश

हत-नय विजय काण पावला ॥

चावासाहेब, भरदरबारांत प्रतिज्ञां बोलून गेलांत ती पूर्ण कशी करणार ?

भीमसिंगः—करीन. करीन. त्याची काळजी तू कशाला करतेस ?
लक्ष्मणसिंगाला जिंकणें म्हणजे मला केवळ हातचा मळ वाटतो आहे.

दुर्गावतीः—(स्वगत) ज्याला आत्मज्ञान झालें त्यानें जग जिंकलें !
ज्याला तें झालें नाहीं त्यानें स्वतःलाच बुडवलें ! तो दुसऱ्याला काय जिंक-
णार ? (हुजऱ्या चिठी आणून देतो ती वाचून) चावासाहेब, पद्मावती फौजेसह
किड्याजवळ येऊन पोचली आहे.

भीमसिंगः—(स्वगत) येऊं दे ! हें मूर्खपणाचें धाडस ती करणार
नाहीं असें मी मानीत होतो. पण तिनें तें केलें तरी काय चिंता आहे ?
त्यावरसुद्धां खाशी तोड योजून ठेवलीच आहे !

दुर्गावतीः—माझ्या नवऱ्याला ताबडतोब सोडून देत नसाल तर मी
इष्टा करून किड्या घेतें असा तिचा निरोप आहे. आणि तो तुम्हाला समक्ष
कळवण्याकरतां तिच्याकडून वकील आला आहे.

भीमसिंगः—बरे आहे. (हुजऱ्यास) बाहेर पद्मावतीचा वकील आला
आहे त्याला माझ्यापर्यंत घेऊन ये. (हुजऱ्या जातो व वकिलास घेऊन
येतो.) या वकील ! बसा.

वकीलः—राजेसाहेब, पद्मावतीदेवीची तुम्हांला अशी आशा आहे कीं—

भीमसिंगः—हां हां. थांबा. तिच्या अर्जाची सुनावणी दुर्गावतीनें
केली आहे.

वकीलः—अर्ज ? तुम्हाला अर्ज ? माझी मालकीण हुकूम करीत असते.
कुणाला अर्ज बिर्ज करायचें तिला ठाऊक नाहीं ! (जाऊं लागतो.)

दुर्गावतीः—(वकिलास) थांबा. ते काय म्हणतात तेवढें ऐकून घ्यां.
नुसत्या निरर्थक शब्दांची मातब्बरी काय मानतां ! ज्येष्ठमध्य म्हटल्यानें
तो मधापेक्षां गोड होत नाहीं कीं अतिविष म्हटल्यानें तें विषापेक्षां
कडू ठरत नाहीं ! बसा.

भीमसिंगः—आज आमचा घातवार आहे. उद्यां आम्ही किड्याखालीं
येऊं आणि टकमकीच्या कड्याखालीं पद्मावतीची व आमची भेट होईल.
त्यावेळीं लक्ष्मणसिंगाला कोणत्या शर्तीवर सोडावें याची वाटाघाट कर-

प्यांत येईल. आम्ही खालीं येऊं ते आम्हांला निर्भयपणानें वागतां येईल, शत्रु दगा करूं शकणार नाहीं, अशा बंदोबस्तानेंच येऊं. पद्मावतीनेंही वाटेल तर तशा बंदोबस्तानें भेटिला यावें. भेटीच्या ठिकाणीं मात्र पांचांपेक्षां अधिक माणसें उभयपक्षां बरोबर आणूं नयेत. तिची व आमची भेट होऊन आम्ही किल्ल्यावर परत येऊंपर्यंत उभयपक्षां शत्रुत्वाचें कोणतेंही कृत्य होऊं नये. जा. याप्रमाणें तुमच्या धनिणीला आमचा निरोप कळवा. दुर्गावती, तूही आपल्या वतीनें याच मजकुराचें पत्र आपल्या मैत्रिणीला लिहून यांच्याबरोबर पाठवून दे. (वकील व दुर्गावती जातात.) त्या दिवशीं लक्ष्मणसिंग दरबारांतून जातांना काय बडबडून गेला तें ? (आठवून) हो ! काय म्हणें पांच पन्नास बळी घेतल्याशिवाय हा लक्ष्मणसिंग कुणाच्या हातीं लागणार नाहीं ! बरें सांगितलेंस बाबा ! बरें सांगितलेंस ! स्वतःला तूं तिस्मारखान अथवा चाळीसमारखान म्हणवीत असशील, पण तुला तीस चाळीस बळी आयला माझे शिपाई फुकाचे नाहीं लागले ! आणि तुला पकडायला इतका प्रयास पाहिजे कशाला ? आज तुझ्या अन्नसामग्रींत अमली पदार्थ बेमालूम मिसळून देतो आणि तुला बेशुद्ध पाडून विडी ठोकून पुन्हां कैदखान्यांत ठेवून देतो ! हो, उद्यां मला तुझा मोठा उपयोग करून घ्यायचा आहे ना ? तुला मोकळा सोडून कसें चालेल ? मात्र हें सारें दुर्गावतीला न कळत पार पाडलें पाहिजे. छे. छे. तिला यांतला सुगावा लागला तर घात करील पोरटी ! (जातो.)

प्रवेश तिसरा.

स्थळ—पद्मावतीची छावणी.
(वेत्रवती येते.)

वेत्रवती:—

पद.

(चाल—गजल.)

रघुनाथ बद्ध पाशीं । केला न सोडि त्यासीं ।

भरला अहीस ताठा । म्हणवी बलाढ्य मोठा ॥ ध्रु० ॥

प्रभुची अगाध लीला । करि वज्र ती फुलाला ।

पाति सोडवोनि माहिला । अहिला हि दंडि माहिला ॥

(जाते.)

प्रवेश चौथा.

स्थळ—माणिकदुर्ग. टकमकीच्या कड्यासालचा जंगली प्रदेश.

(एके बाजूस भीमसिंग व त्याचे सरदार उभे आहेत. दुसऱ्या बाजूस पद्मावती व तिचे सरदार उभे आहेत.)

पद्मावती:—भीमसिंगराजे, आठ दिवसांत महाराजांना सोडून देतो असा तुमचा निरोप आला होता त्याप्रमाणे तुम्ही वागलां नाहीं; सबब त्यांना नेण्याकरतां मला फौजेसुद्धां पुढे चाल करून येथपर्यंत यावे लागले. आतां त्यांना या लष्करांत ताबडतोब पांचते करा म्हणजे आम्ही याच पावलीं परत जाऊं. माझ्या बाजूनें जरी युद्धाची जय्यत तयारी आहे तरी स्त्रीस्वभावाला अनुसरून मी युद्धकर्माचा कंटाळा करतें. जर सामोपचारानें माझें कार्य घडून येईल तर तें मला अत्यंत प्रिय आहे.

भीमसिंग:—आणि मीसुद्धां जरी युद्धाची तयारी केलेला आहे तरी तें युद्ध एका स्त्रीशीं कर्तव्य असल्यामुळे माझें मन निरुत्साह होतें; आणि या प्रकरणीं सामाचाच उपाय मला समर्पक वाटतो. पूर्वी कबूल केल्याप्रमाणे लक्ष्मणसिंगाला सोडून देण्याची माझी मर्जी अद्याप कायम आहे. परंतु तुझ्या द्रवकावणीमुळे मीं त्याला सोडले असा दुर्लौकिक मी कधीं करून घेणार नाहीं. जर आपला मनोरथ सिद्धीस जावा अशी तुला उत्कंठा असेल तर या क्षणीं तूं आलीस तशी परत निघून चालती हो. तूं पांच चार मजली गेलीस अशी बातमी आली म्हणजे मी लक्ष्मणसिंगाला सोडून देईन.

पद्मावती:—तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे वागायला कांहीं हरकत नव्हता. परंतु तुम्ही आपल्या शब्दाची पत ठेवली नाहीं. तुम्ही दोनदां दगा केला आहे ते तिसऱ्यांदां करायला चुकणार नाहीं, ही माझी खात्री

होऊन चुकली आहे. आतां असल्या भुलथापांनीं पद्मावती फसेल असें मानूं नका. महाराजांना तुम्ही सोडणार कीं नाहीं याचा जबाब तुम्हांकडून सरळ स्पष्टपणानें आला पाहिजे.

भीमसिंगः—बरें, तुझे मागणें मी मान्य करित नाहीं असा जबाब तुला दिला तर काय करशील ?

पद्मावतीः—काय करीन ? युद्ध करून तुमचा पराजय करीन, तुमचें राज्य घेईन, आणि महाराजांना सोडवून नेईन.

भीमसिंगः—माझा पराजय तूं करणार ? हें तुजें बोलणें आजपर्यंत एक वेळ शोभलें असतें. पण अजून सुद्धां या गर्वोक्तीच्या वल्गना तूं करते आहेस यावरून कुमार हिरासिंग आपल्या प्रचंड फौजेसह माझ्याजवळ येऊन ठेपला आहे, ही बातमी तुला माहीत नसावी.

पद्मावतीः—माहीत नसायला काय झालें ? यावेळीं तुमचा मुलगा अगदीं तुमच्याजवळ आलेला आहे आणि त्याच्याबरोबर फौज आहे ती प्रचंड असून स्वतःला अजिंक्य म्हणवते हें सर्व मला माहीत आहे !

भीमसिंगः—जर माहीत आहे तर आम्ही दोघे एक होऊन याच वेळीं तुझ्या सैन्यावर चढाई केली तर काय दशा होईल याचा विचार तूं कां करीत नाहीस ? एका घटकेंत तुझी दाणादाण होऊन तुला सैरावैरा पळत सुटावें लागेल हें भय तुझ्या गांवींही वसत नाहीं हें मोठें आश्चर्य आहे !

पद्मावतीः—यांत कसलें आहे आश्चर्य ? तुम्ही दोघे एक झालांत तरी माझ्या प्रभावापुढें क्षुद्रच आहां ! तुम्ही माझी यत्किंचित् हानि करूं शकाल हें भय मानण्याचें मला काय कारण ? मेघ आणि अंधार एक झाले तरी ते उदयोन्मुख उषा देवीचें दिव्य तेज आच्छादूं शकत नाहीत. वृक्षांतून वहाणारा रस आणि फुलांतला मध हे एक झाले तरी त्यांना दावाग्नीची ज्वाळा कशी शमवतां येईल ? नदीचा पूर थांबवण्याकरतां मुलखांतलीं कोल्ही कुत्रीं एक झालीं आणि नदीचें पाणी पिऊन आटवूं म्हणूं लागलीं तर त्यांचा हट्ट कितपत तडीला जाईल ? या जर गोष्टी सिद्ध होणाऱ्या नाहीत, तर तुम्ही बापलेंक एक झालांत म्हणून पद्मावतीचा कोणता उप-

मर्द करूं शकाल ? तुम्हां दोघांचीही मी कांहींच गणना करीत नाहीं हें दाखविण्याकरतां प्रत्यक्ष तुमच्या देखदेखत हा तुमचा राजधानीचा किल्ला हां हां म्हणतां कसा काबीज करतें पहा !

भीमसिंगः—या माणिकदुर्गाकडे नुसतें पहाण्याचीसुद्धां आजपर्यंत कोणा शत्रूची छाती झाली नाहीं, यावरून तो कसा दुर्भय आहे हें दिसतेंच आहे !

पद्मावतीः—तुमच्या किल्ल्याकडे आजपर्यंत कोणाही शत्रूनें दुकूनसुद्धां पाहिलें नाहीं यावरून तो किती क्षुद्र आहे एवढेंमात्र दिसतें खरें ! कावळे गिधाडें एखाद्या अवघड जाग्यावर घरटीं बांधतात त्याप्रमाणें तुम्ही या अवघड डोंगरावर घरटें केलेंत म्हणून त्याला कोणी किल्ला म्हणत नाहीत ! माझ्या पराक्रमी योद्ध्यांना असले अवघड डोंगर चढून काबीज करणें म्हणजे नुसता पोरखेळ आहे ! मी म्हणतें याचा अनुभव तुम्हांला कदाचित् इतक्यांतच दिसून येईल.

भीमसिंगः—एवढा वेळ झालेल्या प्रश्नोत्तरांवरून पाहिलें तर तूं स्वतःचे आणि आपल्या हजागें सैनिकांचे प्राण पणाला लावून युद्धाचा जुगार खेळायला तयार झाला आहेस, आणि मला कस्पटाप्रमाणें तुच्छ लेखते आहेस, यांत संदेह राहिला नाहीं. स्त्रियेच्या तोंडून असलीं वीरोक्तींचीं भाषणें ऐकणें ही एक मौजेची करमणूक आहे, आणि तिचें पर्यवसान करमणुकीवरच थांबलें पाहिजे. या तुझ्या अमर्याद उच्छृंखलपणाबद्दल तुला शिक्षा करणें मोठेंसें अवघड आहे असें नाहीं. पद्मिनीच्या सौंदर्याचा आणि सुगंधाचा बडेजाव कोठपर्यंत, तर हत्तीनें पाय देऊन चिरडून टाकलें नाहीं तोंपर्यंत ! पद्मावतीच्या प्रभावार्ची आणि धैर्याची प्रशंसा कोठपर्यंत, तर महाराजा भीमसिंगानें तरवार उपसून ती एक दोनदां परजली नाहीं तोंपर्यंत ! परंतु या भीमसिंगालाही असा विचार करावा लागतो कीं, अबलेवर हत्यार परजून कोणतें भूषण प्राप्त होणार आहे ? पद्मावतीला हटकून पळवून लावणारें अमोघ अस्त्र त्याच्या संग्रहीं असतां त्यानें युद्धाच्या भानगडींत पडून उपहासाला पात्र कां व्हावें ? पद्मावती, तुला मी सौजन्यानें गोड शब्दांनीं सांगतां आहे कीं तुझ्या नवऱ्याला मी सोडून देणार आहे. मात्र तूं या क्षणीं माझ्या आज्ञेप्रमाणें इथून गेलें पाहिजे. याप्रमाणें वागलीस तर त्याचा परिणाम गोड होईल. न वागलीस तर तुला

फार फार दुःख होईल आणि जलदी जलदीनें पळून जावें लागेल तें वेग-
ळेंच ! एवढा वेळ तुझा वावदूकपणा मीं सहन केला. परंतु तो बंद करून
तुला थरथर कांपायला लावणारी अशी एक पांडित्याची बिनतोड कोटी
माझ्याजवळ आहे तिचा उपयोग मला आतां करावा लागेल.

पद्मावतीः—(स्वगत)या दुरात्म्याच्या भाषणाचा काय अभिप्राय आहे
याचा कांहीं एक तर्क चालत नाही. (उघड) अरे पाखंडपांडिता ! तुझ्या
सर्व कोट्यांचें खंडन करणारी माझ्या संग्रहींसुद्धां एक कोटी आहे हें
ध्यानांत ठेव ! तुझ्या दगलबाजीच्या कल्पना तर्कानें ओळखून त्या कुंठित
करण्याचे उपाय मीं आगाऊच योजून ठेवले आहेत व त्यामुळे मी निर्भय
आहें. तूं मात्र लढाईच्या हड्डाला पेटून फुकट फुकट प्राणाला मुकणार
आहेस !

पद ३१

राग बहार. ताल त्रिवट.

भडकतां ज्वाला शलभा झेंपोनि जासि लया उगला ॥

बलोद्दाम मम सेना पाहासि नाशाय सर्प भेकें कधिं वधिला ॥

भीमसिंगः—पद्मावती ! कशाला तुझ्या बळाची प्रतिष्ठा मिरवतेस ?
त्याचा तुला काय उपयोग होणार आहे ? तुझा प्राण घेणारा सर्प तुझ्या
डोक्यावर आहे आणि विषमारक वनस्पति आहेत त्या हिमालयावर
आहेत ! त्या तुझ्या उपयोगीं कशा पडतील ? तूं चतुर असशील तर यांत
तुला सर्व समजून येईल.

पद्मावतीः—राजा, सर्प डोक्यावर बसूं देण्याइतकी मी बेफाम राहिलें
नाहीं. तो सर्प माझ्यासमोर आहे तो मला दिसतोच आहे. तो माझ्या
डोक्यावर चढणार असें जर दिसून येईल तर त्याचें जागच्या जागीं
डोकें ठेंचण्याची दक्षता मीं ठेवली आहे.

भीमसिंगः—तुझ्या डोक्यावर सर्प आहे असें मी म्हणतो आहे आणि
तें नाकबूल करण्याचें तूं धारिष्ट करतेस ? तर मग पहा पहा ! वर पहा !
कड्याकडे नजर लाव ! आणि सांग मला कीं तुझा प्राण घेणारा सर्प
तुझ्या डोक्यावर आला आहे कीं नाही ? (पद्मावती वर पहाते तों कड्याच्या
डोंकावर उभा असलेला व वधाकरितां विकृत वेषानें सजविलेला लक्ष्मणसिंग
तिच्या दृष्टीस पडतो.)

पद्मावती:—(गोरी मोरी होते व भीमसिंगाकडे भयचकित मुद्देनें पहाते.)
हाय हाय रे देवा ! प्राणेश्वरांचें पहिलें दर्शन आणि तें अशा अवस्थेंत !

भीमसिंग:—हेंच पहिलें दर्शन आणि कदाचित् हेंच शेवटचें दर्शन !

पद्मावती:—देवा चंद्रशेखरा ! हें काय पहायचें कपाळीं आणलेंस !

भीमसिंग:—ही भीमबहादुराच्या कल्पनेची चमत्कारचातुरी ! ही तुझ्या काळजाची ठाव घेणारी भयंकर सुरी ! ही अस्मानांत भरारी मारण्याची तयारी ! (पद्मावती लक्ष्मणसिंगाकडे टक लावून पहाते व रडूं लागते.)
पद्मावती ! काय हें ? इतक्यांत तूं रडूं लागलीस ? दर्पणें फोंफावणारी तूं नागीण—कत्तल करण्याच्या वलगना करणारी तूं वाघीण—इतक्यांतच गाई-प्रमाणें दीन झालीस ? हा वेळपर्यंत चाललेल्या तुझ्या कल्पना आणि जल्पना कोणीकडे गेल्या ? अजूनसुद्धां मी तुला कस्पटाप्रमाणें वाटतों काय ? जर वाटत असेन तर ऐक माझे निखाऱ्यासारखे जळजळीत शब्द ! कड्याच्या ज्या टोंकावर लक्ष्मणसिंग उभा आहे ती गुन्हेगारांचा कडे-लोट करण्याची जागा आहे. ते इथे येतांच काळाच्या अंधकारमय अनंत उदरांत उडी घेण्यापूर्वी या प्रदेशाच्या विक्राळ स्वरूपाकडे टकमक पाहूं लागतात, म्हणून त्या जाग्याला सुद्धां टकमक हें नांव आहे. निघून जाण्याविषयीं तुला सौम्य शब्दांनीं आज्ञा केली असतां ती तूं मानली नाहीस त्यामुळें तुला ताळ्यावर आणण्याचा तत्काळ कडक उपाय करणें मला जरूर वाटलें; आणि त्यासाठीं तुझ्या नवऱ्याचा कडेलोट करावा म्हणून त्याला या टकमकीवर उभें केलें आहे. माझ्याकडून इशारा होण्याचा अवकाश—कीं लक्ष्मणसिंगाला वरून लोटून दिलें जाईल आणि त्याचें शरीर जमिनीवर आदळून त्याच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या होतील ! हें संकट तूं आपणावर मुद्दाम ओढून आणलेंस. पातिव्रत्याचा टेंभा पाजळतां पाजळतां अखेरीस त्याचा उपयोग पतीची चिता पेटवण्यांत केलास ! ज्याचे हातपाय शिळेखालीं अडकले आहेत त्यांनं मस्ती करतां कामा नये. केली असतां सुटका तर व्हायचीच नाही. उलट जीवमात्र वेदनांनीं व्याकुळ होईल ! ज्याची मान फांसांत अडकली आहे त्यांनं धडपड करतां कामा नये. केली असतां मान मोकळी होण्याऐवजीं प्राणमात्र निघून जाईल ! ज्या स्त्रीचा नवरा शत्रूच्या हातांत अडकला आहे त्या स्त्रीनें त्या शत्रूचें

मन दुखवण्याच्या रंगड्या करूं नयेत. केल्या असतां नवऱ्याची सुटका होण्याएवजीं जगांतून त्याची कायमचीच सुटका होईल ! हें व्यवहाराचें सामान्य चातुर्यही तुला असूं नये काय ? असो. आजपर्यंत तूं मूर्खपणा केलास तो केलास. आतां तरी माझ्या प्रश्नाला उत्तर दे कीं तूं स्वदेशाचा मार्ग पुसणार कीं कपाळाचें कुंकूं पुसणार ? माझ्याजवळ सौभाग्याची भिक्षा मागणार कीं वैधव्याची दीक्षा घेणार ? गमन करणार कीं सहगमन करणार ? पळून जाणार कीं जळून जाणार ? सांग.

पद्मावती:—(आंखें पुसून संतापानें) अरे अधमाधमा ! राक्षसा ! कोण लोक तुला भीमसिंह म्हणत असतील ते म्हणोत; मी तर तुला आजपर्यंत ग्रामसिंहच म्हणत आले आहे. आणि एवढा वेळ तूं त्याप्रमाणेंच आचरण केलेंस ! झालें तुझें भुंकून ? नसेल तर आणखी भुंकून मनाची हौस पुरवून घे. तुझ्या अभद्र शब्दांची विरुदावालि जर आणखी कांहीं शिळक असेल तर तिचाही उच्चार करून मोकळा हो ! माझी हरकत नाही. कारण कावळ्याच्या शापानें गाय मरत नसते अशी म्हण आहे. मग जिला तूं नागीण अथवा वाघीण म्हटलेस तिनें तुझ्या शिव्याशापांची क्षिति काय मानायची आहे ? मी रडूं लागले एवढ्यावरून धर्यानें मला सोडले, मी दीन झाले, असें तूं समजलास ! पण मूर्खा ! तुला हें कळायला पाहिजे होतें कीं. तेजस्वी महापुरुषावर आलेला विपत्तीचा फेरा सर्वांच्याच उद्देगाला कारण होत असतो. वासरमणीला राहून जरी क्षणभर ग्रस्त केले तरी सुद्धां सर्व विश्व हळहळत असतें हें जर अनुभवसिद्ध आहे, तर हा वीरप्रवीरांचा मुकुटमणि—हा साम्राज्यलक्ष्मीचा कंठमणि—हा महन्मणिमालेचा मध्यमणि—तुझ्या दौर्जन्याच्या उपाधीमुळे स्वतेजाची हानि पावला, हें पाहून कोणाला दुःख होणार नाही ? त्यांतून मी तर त्याची धर्मपत्नी. मला रडूं आल्याखेरीज कसें राहिल ? पण हा जो तूं माझ्यावर जय मिळवलास तेवढ्यावरून आपण कांहीं मोठें शतकृत्य केले असें मात्र समजूं नको. जसा राहचा जय अल्पकालीन असतो तसा तुझाही जय क्षणिकच आहे.

भीमसिंग:—क्षणिकच आहे ? एका अर्थानें तूं म्हणतेस तेंही खरें आहे. कारण प्रत्येक क्षण लक्ष्मणसिंगाच्या आयुष्याचीं वष गटागट पीत आहे !

पद्मावती:—माझ्या भर्त्याला मार्कंडेयाचें आयुष्य आहे ! त्याचा क्षय कोण करूं शकेल ?

भीमसिंग:—दुर्दैवी स्त्रिये ! लक्ष्मणसिंगाच्या आयुष्याचे क्षण आतां नक्षत्रांच्या अथवा राशींच्या संख्येइतकेसुद्धां राहिले नाहीत, असं असून तूं त्याला मार्कंडेयाचें आयुष्य आहे म्हणतेस ? असेल बुवा ! नाही कुणी म्हणावें ? तुझ्या पातिव्रत्याचें तसेंच कांहीं अलौकिक तेज असेल तर तें आतां दिसेलच !

पद्मावती:—त्याबद्दल मीं आपल्याच तोंडानें काय बोलावें ? पण इतकें मात्र खात्रीनें सांगितें कीं, माझ्या पातिव्रत्याचें तेज तुझें तोंड काळें ठिकर पाडायला पुरेसें आहे.

भीमसिंग:—(कोधानें) बरें बरें ! आतां कुणाचें तोंड काळें ठिकर पडतें तें पाहूं या. मी हात वर करतांच डोळे मीट आणि तुला पंचप्राणात्मक वाटणारीं तुझ्या नवऱ्याच्या नांवाचीं पांच अक्षरें ल-क्ष्म-ण-सि-ग अशीं उच्चार, आणि डोळे उघड; म्हणजे तो तुझ्या आणि माझ्या पायाशीं दंडायमान पडलेला दृष्टीस पडेल ! माझी प्रतिज्ञा तुझ्या अवज्ञेमुळें अशी विपरीत प्रकारानें पूर्ण होणार असेल तर होईना ? (हातरुमाल तीनदा गरगर फिरवतो व खालीं टाकतो. पद्मावती व तिचे सरदार हंसतात. भीमसिंग व त्याचे सरदार आश्चर्यचकित होऊन कड्याकडे निरखून पाहतात.) आं ! हें असें कसें होतें आहे ? संकेताप्रमाणें इशारा दिला असतां अजून त्याला लोटून देत नाहीत ! काय करावें !

पद्मावती:—टकमकीकडे टकमक पहात रहावें !

भीमसिंगाचा प. सरदार:—(जागा बदलून कड्याकडे निरखून पाहतो.) सरकार, ही कडेलोटाची कामगिरी ज्यांच्यावर सोंपवली होती त्या मांगांपैकीं एकसुद्धां मांग लक्ष्मणसिंगाजवळ दिसत नाही.

भीमसिंग:—एक देखील नाही ? पागल अदमी ! आयत्या वेळीं भयानें गांगरून पळून गेले म्हणावें कीं काय !

भीमसिंगाचा दु. सरदार:—(दुसऱ्या जाग्यावरून कड्याकडे पहातो व धावरतो.) महाराज ! दगा झाला ! शत्रूच्या सैनिकांच्या झुंडीच्या झुंडी या टकमकीच्या कड्यावरून फिरतांना दिसताहेत ! त्यांच्या रंगबिरंगी

पोषाखांनीं हा कडा फुलून गेल्यासारखा भासू लागला आहे ! महाराज ! सर्वस्व बुडाले ! नाश झाला ! किल्ल्याची ही बाजू शत्रूनें बळकावली !

भीमसिंगः—(पाहून आश्चर्यानें) होय होय. खरेंच कीं ! पद्मावती ! मी किल्ल्यावर परत जाईपर्यंत उभयपक्षां शत्रुत्वाचें कृत्य होऊं नये असा करार ठरला असतां तो तूं मोडलास आणि विश्वासघात करून माझ्या किल्ल्यावर हा अकल्पित घाला घातलास !

पद्मावतीः—असें काय ? हे करार मोडल्याचे सवाल आतांच बरे सुचूं लागले ? एवढा वेळ तूं केलेस हें कांहीं तुझ्या मतानें शत्रुत्वाचें कृत्य नव्हेच एकूण ! तो तुझ्या स्नेहाचा पूर टकमकीच्या कड्याखालीं उढी घेत होता वाटतें ! ज्याला आपल्या डोळ्यांतलें मुसळ दिसत नाही त्याला दुसऱ्याच्या डोळ्यांतलें कुसळ बरें दिसतें ? माझ्या-पुरतें विचारशील तर मीं करार मोडला नाही. मात्र तुझ्या दगलबाजीला अवसर सांपडूं नये इतक्यापुरता जेवढा बंदोबस्त करणें मला योग्य वाटलें तितका मीं केला आहे. विश्वासघात करणें हा तुझा जातिस्वभाव असल्यामुळे इतका सावधपणा ठेवणें मला तूं भाग पाडलेस. काल जेव्हां तूं या टकमकीच्या कड्याखालीं माझी भेट घेण्याचा संकेत ठरवलास त्याच वेळेपासून तूं कोणत्या उपायानें दगा करणार याविषयीं आमचे तर्क सुरू झाले. भेटीच्या वेळीं तूं कड्यावरून आमच्या डोक्यावर शिळा लोटून देशील, अथवा सुरंग लावून डोंगराचा एखादा कपरा आम्हांवर पाडशील, किंवा कुठून तरी तोफा मारून आमचे प्राण घेशील, हीं भयें आमच्या डोळ्यासमोर उभीं राहिलीं; आणि त्यांचा संभव टाळण्याकरतां आज पहांटेस फौजेची एक टोळी निराळ्याच एका वाटेनें मीं या कड्यावर चढवून जागोजाग दडवून ठेवली. तुझी आमची भेट चालू असतां माझ्या फौजेनें हा डोंगर ताब्यांत घेऊन पहारा करित हिंडावें अशी माझी आज्ञा होती त्याप्रमाणें ती फिरत आहे. आतां एवढें मात्र खरें कीं, ही तुझी कडेलोटाची कल्पना आमच्या मनांत आली नव्हती ! कडेलोटाचा दुष्टपणा दाखवण्यांत तूं दुष्टपणाचा कडेलोटच करून दाखवलास ! असो. आमच्या बचावासाठीं म्हणून जीं आम्हीं तजवीज केली तिनेंच या भयंकर प्राणसंकटापासून महाराजांचा बचाव आपोआपच केला आहे. हें चुडेदान मला दहाव्या मंगळानें दिलें

आहे. बाराव्या बृहस्पतीप्रमाणें तूं दावा साधायला चुकला नव्हतासच, पण तारत्यापुढें मारत्याचा हात चालत नाही हेंच अखेरीस खरें ठरलें ! (कित्येक शिपाई लक्ष्मणसिंगाजवळ थेऊन त्याची बिडी काढतात तें पाहून हर्षानें) शाबास ! शाबास ! महाराजांच्या बंधमोचनाचा पहिला मान ज्यानीं मिळवला त्यांच्या दैवाचा धन्यवाद किती वर्णावा ! (पडद्यांत तोफांचे चार होतात व मोठा कलकलाट होतो.)

भीमसिंगः—(संचित मुद्रें) हा काय गलबला आहे ? माझ्यावर इथेच कांहीं गहजत्र करण्याचा बेत ठरला आहे कीं काय ?

पद्मावतीः—घाबरूं नकोस. तुला किल्ल्यावर सुस्वरूप जाऊं देण्यापुरती दुर्गावतीची जामीनगत आहे ती मी अक्षरशः पाळीन. त्यांत माझ्याकडून कसूर होणार नाही. हा गलबला कशाचा आहे हें अजून नाही तुझ्या लक्षांत येत ? त्या टुकमकीच्या टेंकाडावर उभे राहिलेले महाराजे लक्ष्मणसिंग आपल्या सर्व फौजेची सलामी घेत आहेत ! सेनापतीच्या नात्यानें ती सलामी त्यांना सर्वांआधीं देणें हें माझें कर्तव्य आहे. (गुडवे टेंकून मस्तकावर ओंजळ धरते. नंतर उभी राहून क्षणभर हात जोडून लक्ष्मणसिंगाकडे पहाते.) काय करावें ? धांवत जाऊन यांच्या चरणाला मिठी घालीन म्हटलें तर हा डोंगराचा कडा आठव्या मंगळासारखा माझ्या कल्याणाआड उभा राहिला आहे ! भीमसिंगा, आज माझ्या सर्व श्रमांचें साफल्य झालें. मी कृतार्थ झालें. यांच्या जीवाला तूं केव्हां कसा अपाय करशील, या चिंतेमुळें माझा जीव रात्रंदिवस माझासारखा तळमळत होता. त्या चिंतेचा परिहार तूं आज आपण होऊन केल्यास ! तूं जिचा सर्वस्वी घात करायला गेलास तिचेंच न कळत कोटकल्याण साधलेंस ! नादान मनुष्या ! तुझे सर्व डावपेंच तुझ्याच गळचेपीला कारण झाले आहेत. हा जो कापट्याचा जुगार तूं खेळलास त्यांत तूं हरला आहेस. दैवानें तुझ्याकडे पाठ फिरवली आहे. अजून तरी शहाणा हो ! कृतकर्माबिद्दल पश्चात्ताप पाव, आणि लीन हो ! तुझ्या पाषाणहृदयाला अजून तरी सद्दासनेचा द्रव फुटूं दे !

भीमसिंगः—दुष्टे ! बायकांची बुद्धि उतावळी म्हणतात तें खोटें नाही. जयश्रीनें तुझ्याकडे क्षणभर तोंड फिरवलें न फिरवलें तों इतक्यांतच तूं मला

धर्मोपदेशाच्या गोष्टीसुद्धां सांगूं लागलीस ! पण अजून तूं जिंकलें नाहीस ! तुझा नवरा माझ्या कैदेतून सुटला तरी तो मी तुझ्या हाताला जिवंत लागूं देईन अशी आशा केव्हांही धरूं नकोस. तो आणि त्याचे शिपाई या टुकमकीच्या कड्यावर भले चांगले कोंडमाऱ्यांत सांपडले आहेत. आतां ते कुर्णाकडे पळून जातील ? किल्ल्याच्या चांदबुरजावरून तोफेचा मारा या कड्यावर चालतो ही या किल्ल्याची गुरुकिल्ली कुठे तुला माहित आहे ? या क्षणीं वर जातो आणि तोफा चालवून लक्ष्मणसिंगासुद्धां तुझें माणसान्माणूस मारून काढतो; आणि हिरासिंगाचा हल्ला आणवून फौजेसकट तुलाही मारून टाकतो !

पद्मावती:—(वेडावते.) मारून टाकतो ! निर्लज्जा ! अजूनसुद्धां मारून टाकण्याच्या बकवा चालल्याच आहेत ! अरे मानवजातीच्या कलंका ! अशीं तूं पातकांचीं पुटावर पुटें अंगावर चढवून भूमीला भारभूत झाला आहेस तरी ती दुभंग होऊन तुला गिळून टाकीत नाही, यावरून तिला क्षमा हें नांव पडलें आहे तें यथार्थ ठरतें. पण माझ्या क्षमेनें आतां अवसान सांडलें ! तुझ्या घोर अन्यायांचा भार तिला याउपर सहन होत नाही. अद्यापि तूं निर्भयपणानें धमकावणीच्या गोष्टी मला सांगतो आहेस तो तूं मला काय समजतो आहेस ? तूं कोणत्या घमेंडींत आहेस ? आज कित्येक दिवस तुझी नरडी माझ्या मुठींत सांपडलेली आहे, जरा मूठ दाबली तर तत्काळ मरून उताणा पडशील, हें झणझणीत अंजन तुझ्या डोळ्यांत कोंबून दिलेंच पाहिजे कीं काय ? तर मग पहा हा देखावा ! डोळे फाडून पहा ! (जंगलाची जाळी वूर होते. तोफेच्या तोंडाला हिरासिंग बांधलेला आहे, खलाशी तोफ धरून उभे आहेत. गोलंदाज तोडा शिलकावून वर्ती देण्याच्या तयारींत आहे, असा देखावा दृष्टीस पडतो.) भाग्यहीना ! हा तुझा मुलगा मी तोफेला बांधलेला आहे. याचा चेहरा एकदां नीट न्याहाळून घे. कारण हा पुन्हा तुझ्या दृष्टीस पडणार नाही. ज्याच्याकडून हल्ला करवून माझी कत्तल करवण्याच्या उदच्या मारीत होतास तो हा तुझ्या पोर—महाराजांना धरण्याच्या कामीं तुझ्या दगलबाजीचा साथीदार झालेला वध्य अपराधी—पुढच्या क्षणीं माझ्या क्रोधाच्या आणि तुझ्या प्रेमाच्या पल्ल्याबाहेर निघून जाणार आहे ! (हिरासिंगास पाहून भीमसिंग मूर्च्छित होतो. त्याचे सरदार त्यास सावध करितात.)

भीमसिंगः—हाय रे हाय ! माझा बाळ ! माझ्या जिवाचा विसावा ! माझ्या सुखाचा ठेवा ! माझ्या ताइताचा हिरा ! याला मरणाच्या दारांत उभा राहिलेला पहाण्याकरतां मी जगलों काय ? राक्षसणी ! हा माझ्या काळजांत केव्हां खंजीर खुपसलास हें कळूं देखील दिलें नाहींस ! (दांत ओंठ चाबीत) जर तूं याला पकडलें आहेस हें आजपर्यंत मला कळलें असतें, तर हा तुझ्या हातून सुट्टेपर्यंत मी लक्ष्मणसिंगाच्या अंगाला पेटवलेल्या दिव्या लावलावून त्याला होरपळीत राहिलों असतों !

पद्मावतीः—होय. तूं तसाच दिवटा आहेस हें मला माहीत होते आणि त्यासाठीच ही बातमी आजपर्यंत मीं तुला कळूं दिली नाहीं ! तूं बेफाम रहावेंस म्हणून आपण खुशाल आहों अशा मजकुराचीं पत्रे मींच याच्या हातून लिहवून तीं तुझ्याकडे जातील अशी तजवीज केली !

भीमसिंगः—(रडत) बाळा हिरा ! मला हर्षानें नाचायला लावणारी तीं तुझीं पत्रे कुणीकडे आणि हा विपरीत प्रकार कुणीकडे ? कालच तसलें एक पत्र माझ्या हातीं आलें आणि त्यांत मी जवळ आलों आहे आणि माझ्याबरोबर मोठी फौज आहे असें लिहिलेलें होतें !

पद्मावतीः—मग ? त्यांत काय खोटे होतें ? हिरासिंग किती जवळ आलेला आहे हें तूं पहातोसच आहेस ! आणि त्याबरोबर मोठी फौज आहे खरीच ! मात्र ती त्याची नसून माझी आहे एवढाच काय तो फरक ! असो. हिरासिंगाची वार्ता आजपर्यंत छपवून ठेवण्यांत माझा उद्देश होता तो सिद्धीस गेला आहे. आतां छपवाछपवी कशाला पाहिजे ? याला सोडण्याच्या शर्तीवर महाराजांना सोडवून घ्यावें असा माझा बेत होता तोही आतां आपोआपच रहित झाला. आतां याला जिवंत ठेवण्याचें मला काय कारण ? या क्षणीं तोफेला बत्ती देऊन तुझ्या देखतच याला उडवून देतें ! एकदां याला डोळे भरून पाहून घे. पुन्हां याचें दर्शन दुर्लभ आहे. कारण याच क्षणीं याच्या शरीराच्या चिंधड्यान् चिंधड्या होऊन याचें मांस आभाळांत गिधाडें परस्परच खाऊन टाकतील आणि रक्ताचे शिंतोडे आणि हाडांचे तुकडेमात्र जमिनीवर पडतील ! देऊं गोलंदाजाला इशारा ?

भीमसिंगः—(पाया पडतो.) नको नको ! देवी पद्मावती ! माझ्या चाळाला मारूं नकोस. मी तुला शरण आलों. दया कर.

पद्मावती:—काय म्हणून दया करूं ? आपला मतलब साधण्यासाठीं-
 स्त्रियेसमोर तिच्या नवऱ्याला उभें करून त्याला ठार मारूं पाहणारा तूं खरो-
 खर नीचांतला नीच अथवा नीचांतला उच्च आहेस, हें ज्ञान माझ्या अनुभ-
 वाचें आहे. मी तुझ्यावर कशी दया करावी ? तथापि दयासागर लक्ष्मणसिंग
 महाराजांची मी पत्नी आहे. त्यांच्या नांवासाठीं तरी तुझा दयेचा अर्ज
 मला विचारांत घ्यावा लागतो. ठीक आहे. या वेळीं हिरासिंगाला तोफेच्या
 तोंडीं देण्याचें मी तहकूब करतें, आणि सुमार्गाला लागण्याची तुला
 आणखी एकदां संधी देतें. आतां तरी तुझ्या मनांत उमज पडूं दे कीं,
 तुझें राज्य हें लक्ष्मणसिंग महाराजांचें राज्य आहे. हुजूरची स्वारी किल्ल्याची
 एक बाजू काबीज करून बसलीच आहे. फक्त किल्ल्यावर निशाण चढ-
 वायचें राहिलें आहे तें घेऊन मी तुझ्या मागोमाग येतेंच आहे. जा.
 महाराजांना शरण जा. त्यांची माफी मिळव. कशीही तजवीज करून
 त्यांची मर्जी प्रसन्न करून घे. हें सर्व मी किल्ल्यावर येण्यापूर्वीं झालेंच
 पाहिजे. तसें तूं केलें नाहीस असें जर मला आढळून आलें, तर तुझ्या
 पोराला तुझ्याच किल्ल्यावर तोफेच्या तोंडीं देऊन उडवीन इतकेंच नव्हे,
 तर त्याच्या हाडक्या तुझ्या गळ्यांत बांधून याच टकमकीवरून तुझाही
 कडेलोट करीन ! याद राखून ठेव !

(पडदा पडतो.)

अंक चवथा समाप्त.

अंक पांचवा.

प्रवेश पहिला

स्थळ—पद्मावतीची छावणी.

(वेत्रवती येते.)

वेत्रवती:—

पद ३२

- चाल गजल.

मोह मावळला । बोध सुदैवें उगवला ॥ ध्रु० ॥
भय अभयांत विरवा । कोप शर्मीं शमावा ।
तोषवु सकलांला ॥ मंगल-माला ॥

(जाते.)

प्रवेश दुसरा.

स्थळ—माणिकदुर्ग. राजवाड्यांतला एक महाल.

(भीमसिंग आत्महत्या करूं पहात आहे. दुर्गावती व अमात्य त्यास निवारीत आहेत. दुर्गावती त्याच्या हातांतली कट्यार हिसकून घेत आहे.)

दुर्गावती:—बाबासाहेब, असे निराश होऊन आत्मघाताला प्रवृत्त होऊ नका. दादाचें मरण एकदां चुकलें तसें तें पुन्हां चुकवतां येईल कीं नाहीं, लक्ष्मणसिंगांचा कडेलोट जसा खोटा ठरला तसा तुमचाही कडेलोट खोटा ठरवतां येईल कीं नाहीं, हा विचार आपण पाहूं या.

भीमसिंग:—बाळे, आतां कसचा विचार पहातेस ? माझ्या दुष्टबुद्धी-पामून जन्म पावलेलीं संकटें भेसुर पिशाचांप्रमाणें माझ्या डोळ्यांपुढें फेर

धरून पिंगा घालीत आहेत आणि त्यामुळे भ्रांत झालेले माझे मन मंथन पावल्याप्रमाणे घुसळले जात आहे ! या मंथनाच्या कष्टांतून मुक्त होण्याला मरणाखेरीज दुसरा मार्ग कोणता हे तूच सांग बरे !

दुर्गावती:—आहे. त्याला मरणाखेरीज आणखी एक मार्ग आहे. पूर्वी देवदेत्यांनी सागराचे मंथन केले तेव्हा त्याने विष्णूला आपली कन्या देऊन टाकली. त्या दिवसापासून मंथनाचा प्रसंग त्यावर पुन्हा कधी आला नाही.

भीमसिंग:—समजलां. चतुर्विध उपायांपैकी दान म्हणजे कन्यादान करून शत्रूचे सख्य संपादन करावे हा उपाय तू सुचवतेस तो करायला माझ्याकडून तयारी आहे. आणि केवळ आम्हां सर्वांना वांचवण्याकरतां तू शत्रूची स्त्री व्हायला कबूल झालीस हे तुझ्या मनाचे औदार्य लोकोत्तर होय. पण वेडे, ही युक्ति आम्हाला फार उशीराने सुचली. आतां तिचा काय उपयोग ? लक्ष्मणसिंग आतां आम्हां दीनदुबळ्यांची विनंती कशाला मान्य करील ? तो आमची भेट सुद्धां घेणार नाही. मग आम्ही काय म्हणतो ते ऐकून ध्यायचे दूरच राहिले.

दुर्गावती:—तुम्ही भेटला बोलावलेत तर ते येणार नाहीत. पण मी बोलावले तर स्वर्गीत येतील. पहा त्यांना इथे कसे आणते ते ! अमात्य ! लक्ष्मणसिंग महाराजांकडे जा आणि येथपर्यंत येऊन जाण्याविषयी त्यांना माझी विनंती कळवा. (भीमसिंगाच्या हातांतली कट्यार घेऊन अमात्या-जवळ देते.) आणि ही कट्यार मी खुणेसाठी पाठवली आहे असं सांगून त्यांच्या हवाली करा. (अमात्य जातो तो किल्लेदार घाईघाईने येतो.)

किल्लेदार:—(मुजरा करून) महाराज, आमचे सर्व उपाय थकले. याउपर आमच्याने दम निघत नाही. पद्मावतीने किल्ल्याचा दरवाजा काबीज केला. आतां ती राजवाड्यावर चाल करून येत आहे. स्वतःच्या बचावाची आतां काय तजवीज महाराजांना करणे असेल ती अति-त्वरने करावी. (भीमसिंग दुर्गावतीकडे पहातो.)

दुर्गावती:—किल्लेदार, जर तुम्ही आणखी एक घटकाभर टिकाव धराल तर धन्याला जीवदान दिल्याचे श्रेय तुम्हांला मिळणार आहे.

कसेंही करा, शूरत्वाची पराकाष्ठा करा, आणि तितका वेळपर्यंत पद्मावतीला थांबवून धरा. जा. (किछेदार जातो.)

भीमसिंगः—हे पहा लक्ष्मणसिंग महाराजांना घेऊन अमात्य आलेच ! (अमात्य व परिवारासह लक्ष्मणसिंग येतो.) यावे महाराज ! यावे. कृतापराधाबद्दल पश्चात्ताप पावलेला आणि क्षमेची याचना करणारा हा भीमसिंग या खेपेस आपले स्वागत सरळबुद्धीने आणि जिव्हाळ्याच्या प्रेमाने करित आहे.

लक्ष्मणसिंगः—फार उत्तम आहे, 'जे मला ज्या प्रकारे भजतात, त्यांना मी त्याप्रमाणेच फळ देतो.' या भगवद्वाक्याप्रमाणे माझे आचरण आहे, हे मी तुम्हांला पूर्वी एकदां सांगितलेच आहे. तुम्ही सरळ वागत असाल तर त्याचा परिणाम सरळच होईल. वांकडा होणार नाही. दुर्गावती, कां बोलावलेस ? तू खुणेसाठी कट्यार पाठविलीस तिने तुझ्यावर कांहीं बाणीचा वक्त गुदरला आहे असे सुचविले, आणि पळाचा विलंब लावू न देतां मला तुझ्याकडे आणले. या दूतीने आपले काम चांगले वजावले आहे. ही तुझी तुझ्याकडे जाऊ दे.

दुर्गावतीः—(त्याच्या हातांतली कट्यार घेऊन) कांहीं संकटाचा प्रसंग माझ्यावर गुदरल्याचे हिने सुचविले तें खरेच आहे. पण हिने आणखी कांहीं सुचविले आहे तें नाही का आपल्या लक्षांत आले ?

लक्ष्मणसिंगः—नाहीं लक्षांत आले. काय तें तूच सांग म्हणजे झाले.

दुर्गावतीः—मी नाही इतक्यांत सांगायची ! बाबासाहेब काय म्हणतात तें आधीं ऐकून घ्या. मग काय सांगायचे तें सांगेन.

भीमसिंगः—माझी अनाथाची अशी प्रार्थना आहे कीं, आपण दुर्गावतीचे पाणिग्रहण करावे आणि तिला व मला सनाथ करावे.

लक्ष्मणसिंगः—(आश्चर्याने चकित होतो.) राजेसाहेब, काय सांगतां हे ? मी इकडे आलों तेव्हां हे बोलणे आपणाकडून येईल असे माझ्या स्वप्नांतही नव्हते ! (दुर्गावतीकडे पाहतो.)

दुर्गावतीः—महाराज, हा प्रसंगच असा विचित्र बनून आला आहे कीं, लज्जा व मर्यादा सोडून बोलल्याखेरीज मला गत्यंतर राहिले नाही. हा

अपराध या प्रसंगाचा आहे. माझा नाही. क्षमा करावी. जर आपणाला माझा अब्हेर करायचा असेल तर माझ्या देहाचा आणि संकटाचा शेवट या कठ्यारीनें माझा मीच लावून टाकतें. माझ्या संकटाचा शेवट निराळ्या प्रकारानें कसा करतां येईल हें बाबासाहेबांच्या बोलण्यांत आलेच आहे. त्याप्रमाणें कर्तव्य असेल तर हीच कठ्यार कुळधर्माप्रमाणें लग्नाच्या वेळचें एक उपकरण होईल ! तात्पर्य हिला तारक मारक ठरवणें हें सर्वस्वी मी आपणावर सोपविलें आहे.

लक्ष्मणसिंगः—दुर्गावती, तूं अशी निकरावर येऊन मला निराशेचे शब्द बोलतेस हें मी तुझ्या अवकूपेचें लक्षण समजतो. स्वतःच्या जिवावर उदार होऊन तूं माझा जीव वांचवला आहेस, त्यापक्षां या देहावर तुझा हक्क निर्विवाद आहे. हल्लीं तुझ्यावर आलेलें संकट कोणतेंही असो. तुझें संकट तें माझें संकट समजून त्याचें निवारण करणें माझें कर्तव्य आहे. तें कर्तव्य जर तुझें पाणिग्रहण करून मला पूर्ण करतां येत असेल तर तें करायला मी कसा नाकबूल होईन ? सखे, तुझ्या वचनाबाहेर मी नाही. पण दया कर आणि मला थोडा अवकाश दे. पद्मावतीनें मला बंधमुक्त करण्याकरतां एवढा विश्वप्रयत्न केला आहे. त्या तुझ्या प्रियसखीचें मन न दुखवतां तिची संमति घेऊन ही गोष्ट आपण केली तर बरें नव्हे का ? त्यांतून ती कुठे दूर आहे अशांतलाही प्रकार नाही.

दुर्गावतीः— (उत्सुकतेनें) कोण म्हणतें ती दूर आहे म्हणून ? तिच्या संमतीवरच आपला मनोदय तटून राहिला असेल तर ती काय सांगते हें तिलाच विचारून घ्या. (पद्मावतीची मुद्रिका त्याच्या हातांत देते.)

लक्ष्मणसिंगः— (चपापतो.) हें काय ? ही मुद्रिका तुझ्याजवळ कशी आली ?

दुर्गावतीः—कशी आली तें सांगायला आतां वेळ नाही. ती आपल्या मालांकिणाचा काय निरोप सांगत असेल त्याप्रमाणें करा म्हणजे झालें.

लक्ष्मणसिंगः—ही दूती तुझा निमूटपणें स्वीकार करण्याविषयी पद्मावतीचा निरोप मला कळवते. तो निरोप मी मान्य केला.

दुर्गावती:—(हर्षानें) मान्य केलात ? तर मी या क्षणीं कृतार्थ झालें ! बाबासाहेब, महाराजांनीं एकाच शब्दांत आपल्या सर्व विघ्नांचा संहार केला. थोड्याच वेळापूर्वीं आपल्या काळजाचें रक्त चाखूं पाहणारी ही उग्र, कष्ट्यार आतां मंगल कार्याची उपयोजक झाली आहे. अशी ही उग्रमंगल वस्तु आतां जागच्या जागीं ठेवा.

भीमसिंग:— (तिच्या हातांतून कट्यार वेऊन कमरेच्या पडदळांत ठेवतो.) आतां तुम्हां दोघांचा औपचारिक विवाह करून देण्याचें काम माझ्याकडे राहिलें तें मी अत्यंत संतोषानें करतो. (दुर्गावतीचा हात लक्ष्मणसिंगाच्या हातीं देतो.) महाराज, मोहाच्या अंधारांत चांचपडत चालणाऱ्या मला जिनें दीपिकेप्रमाणें सुमार्ग दाखवून अधःपातापासून वांचवलें, ती ही माझी कुलदीपिका कन्या मीं तुम्हाला अर्पण केली आहे. ही उभय कुळांच्या कल्याणाची समृद्धि करो !

दुर्गावती:—महाराज, आपण शिष्टाचाराचे ज्ञाते आहां. हा मंगल प्रसंग वडील माणसांना वंदन करण्याचा आहे. तर आपण बाबासाहेबांना नमस्कार करूं या.

लक्ष्मणसिंग:—छे बुवा ! यांना नमस्कार करायचा ? आपण नाहीं करणार ! पण आतां नाहीं म्हणून कसें चालेल ? केलाच पाहिजे ! (अळें बळें नमस्कार करितो.)

दुर्गावती:—(हंसते.) आमच्या बाबासाहेबांपुढें मान वांकवणार नाहीं म्हणत होतां नव्हे का ? आतां कसें कराल ? वांका, वांका, माझ्याइतके खालीं वांका. त्यासाठीं तर माझा आटोकाट प्रयत्न ! आणि आतां नाहीं म्हणून मी कुठे ऐकतें आहे ? बाबासाहेब, तुमची प्रतिज्ञा मोठी दुस्तर होती, परंतु आतां तुम्ही तीतून पार पडलां याबद्दल मी तुमचें अभिनंदन करते.

भीमसिंग:—(हंसत) हो, आतां खोश्या प्रतिज्ञेचा आरोपी म्हणून खालीं मान घालण्याचें कारण मला राहिलें नाहीं.

लक्ष्मणसिंग:—(हंसत) दुर्गावती, हें काय केलेंस ? माझी मान वांकवलीस आणि यांची वर केलीस, यांत काय झालें ? इतक्यांतच तुला माहेरचा ओढा लागला वाटतें ! संसाराच्या मार्गांत सर्व स्त्रियांना

लागणारा हा माहेरचा ओढा बेटा असा विलक्षण आहे कीं, यांत नवरे थोडेबहुत अंशानें बुडाल्याखेरीज माहेरचीं माणसें पार पडतच नाहीत !

(पडद्यांत शब्द होतो—कुठे आहे भीमसिंग ? पकडा त्याला ! पकडा !)

भीमसिंगः—(हंसत) ही पद्मावतीची गर्जना ! आतां ही मला पकडून करणार काय ?

दुर्गावतीः—कोण म्हणतें भीमसिंगांना पकडा म्हणून ?

(पद्मावती परिवारासह वाईघाईनें प्रवेश करते.)

पद्मावतीः—कोण म्हणतें म्हणजे ? मी म्हणतें भीमसिंगांना पकडा म्हणून !

दुर्गावतीः—अहो दांडग्या वाईसाहेब, मीच आधीं तुम्हांला पकडून महाराजांच्या हवालीं करतें.

पद्मावतीः—(हर्षानें) हां ! स्वारी इथे आली आहे का ? (लक्ष्मणसिंग व पद्मावती भेटतात.) महाराज, काय हा आजच्या सूर्योदयाचा महिमा ! माझ्या मनांत आनंदाच्या लहरींवर लहरी उचंबळताहेत ! सखे दुर्गावती, तुलाही आलिंगन मला देऊं दे गडे ! (दोघी भेटतात.)

लक्ष्मणसिंगः—प्रिये, भीमसिंग राजाशीं आमचा कलह आजपर्यंत होता तो उदार दुर्गावतीच्या मध्यस्थीनें शांत झाला आहे. युद्धाच्या कथा आतां राहूं देत !

पद्मावतीः—फार फार उत्तम गोष्ट झाली. तर मग आतां कुमार हिरासिंगांना सोडून दिलेंच पाहिजे. ठाकूरजी, जा लवकर आणि हिरासिंगांना मोकळे करून इथे घेऊन या. (ठाकूर रामसिंग जातो.)

दुर्गावतीः—सखे, माझ्या दादाला सोडून दिलेंस, चांगलें केलेंस. पण त्याला तोफेच्या तोंडीं देण्याची तयारी केली असशील ती फुकट जाऊं देऊं नको. दादाच्या जागीं मला तोफेच्या तोंडीं बांधून मारून टाक !

पद्मावतीः—(विस्मयानें) हें काय ? तू नेहमी माझ्याशीं प्रेमाचे गोड शब्द बोलणारी, आणि आज माझ्या आनंदाचा मुद्दाम विरस करण्याकरतां एखाद्या सवतीसारखें उरेंबुरें कां बोलते आहेस ?

दुर्गावती:—सवतीप्रमाणें बोलते आहेस म्हणजे ? सखे, मी तुझी खरो-खरीचीच सवत झालें आहे. मला तोफेच्या तोंडीं दे म्हणतें तें उगीच नव्हे. मी तुझा अपराधच तसा केला आहे.

पद्मावती:—खरोखरीची सवत झालें आहे ! याचा काय बाई अथ ?

भीमसिंग:—देवी पद्मावती, कसेंही करून महागजांची कृपा संपादन कर, नाही तर तुझा कडेलोट करीन, असें तूं मला बजावलें होतेंस. त्या भयानें मी महाराजांना दुर्गावतीचें दान केलें आणि त्यांची मर्जी प्रसन्न करून घेतली.

लक्ष्मणसिंग:—आणि या दानाचा प्रतिग्रह करण्याविषयीं तुझी संमति आहे असें तुझ्या मुद्रिकेनेच मला सांगितलें. (मुद्रिका दाखवतो.)

पद्मावती:—होय. मी हिला ही मुद्रिका मागें एकदां दिली होती खरी ! सखे, या मुद्रिकेचा तूं असा हा भलताच उपयोग केलास एकूण !

दुर्गावती:—होय. केला. मी अपराधी आहे आणि त्यासाठीच मला तोफेच्या तोंडीं दे म्हणून सांगितलें.

पद्मावती:—मला बुडवून तूं स्वार्थीचें साधन करशील हें माझ्या स्वप्नांतसुद्धां येणार नाही. तूं तशीच उदात्त पवित्र मनाची आहेस अशी माझी खात्रीच आहे. ही गोष्ट तूं केलीस त्यांत तुझा कांहीं तरी अतिशय स्तुत्य उद्देश असलाच पाहिजे. कोणचा तो उद्देश ?

दुर्गावती:—पूर्वजांची अधोगति टळींवी व ज्यांच्या पोटीं जन्म घेतलां त्या परमपूज्य पित्याचे प्राण वांचवावे एवढ्यासाठीच मी महाराजांची स्त्री व तुझी वैरीण झालें. अपत्यधर्माला जागण्यासाठीं मी सखीच्या स्नेहाकडे डोळेझांक केली, हा मी तुझा अपराध केला नव्हे तर काय ?

पद्मावती:—छे छे, यांत कसला अपराध आला आहे ? सखे, तुझ्या जागीं मी असतें तर असेंच केलें असतें. याबद्दलची मनांत कांहीं एक खंती मानूं नकोस. तूं सवत आज झालीस, पण सखी जन्मापासूनची आहेस. तुझ्या माझ्या सख्याला सवतीमत्सराचा स्पर्श कधीं देखील होणार नाही. महाराजांना द्वितीयभार्येचा योग आहे असें गणकाचार्यांनीं पूर्वीं मला सांगितलेंच होतें तें खरें झालें. तें कधीं चुकणार होतें ? मला

कोणी तरी सवत व्हायचीच होती ती तूं झालीस ही सुदैवाची गोष्ट नव्हे का? माझा सहवास रात्रंदिवस घडावा म्हणून तूं देवांजवळ लहानपणीं प्रार्थना करीत होतीस तो तुझा हेतु देवानें अशा रीतानें पूर्ण केला ऐकण!

दुर्गावती:—पूर्ण केला असें म्हणूं नकोस. पूर्ण केला नाहीं असें म्हण! तुझ्या संसारसुखाची आणि ऐश्वर्याची वांटेकरीण व्हावें म्हणून मी महाराजांना वरलें नाहीं. तुझ्यावर माझे कसें प्रेम आहे हें तुला ठाऊकच आहे. ती मी तुझ्या आनंदांत विष कसें कालवीन? तुझी मी नांवाची सवत झालें, तरी तेवढासुद्धां शब्द माझ्या नांवाला लागलेला मला सहन होत नाहीं. पण मी तरी काय करूं? लक्ष्मणसिंगानीं मला प्रणाम करावा असाच बनाव घडवून आणीन, न आणीन तर प्राणत्याग करीन, ही बाबासाहेबांची प्रतिज्ञा! प्रतिज्ञाभंग होईल तर आमचे सप्तपूर्वज अधोगतीला जावोत अशा भयंकर शपथेची त्या प्रातःजेवर पुन्हां त्यांनीं मखलाशी केलेली! ती प्रतिज्ञा खरी करून दाखवण्याची आशा खुंटली तेव्हां बाबासाहेब प्राण देऊं लागले तें मला मरणापेक्षां मरण वाटूं लागलें. त्यांचे प्राण वांचवण्यासाठीं त्यांच्या पायां पडा असें महाराजांना तरी कसें सांगूं? आणि ते तरी कसे ऐकतील? बरें. महाराजांशीं सख्य करून त्यांची मर्जी बाबासाहेबानीं प्रसन्न केली नाहीं तर तूं माझ्या भावाला तोफेच्या तोंडीं देणार आणि बाबासाहेबांचा कडेलोट करणार! याप्रमाणें कलहाच्या विक्राळ राक्षसानें चोहोंकडून उग्र स्वरूप धारण केलें, तो डोळे वटारून माझ्याकडे पाहूं लागला आणि माझा बळी मागूं लागला, तेव्हां सर्वांच्या जिवाला सुख लागावें म्हणून मी माझा बळी देऊन त्याची भूक शांत केली. पद्मावती, तूं आणि महाराज आनंदानें खुशाल राज्य करा, म्हणजे त्यांतच मला पराकाष्ठेचा संतोष आहे. महाराजांच्या कल्याणासाठीं तूं पूर्वीं चंद्रशेखराच्या मंदिरांत राहून सेवा करीत होतीस. तेंच तुझे देवसेवेचें व्रत तुम्हां दोघांच्या कल्याणासाठीं करीत राहून मी आयुष्याचें सार्थक्य करीन.

भीमसिंग:—हाय हाय! दुर्गावती! हां तुझ्या वर्तनाचा अर्थ त्यावेळीं माझ्या लक्षांत कसा आला नाही? तुझ्या या अपूर्व आत्मयज्ञाची झळ माझ्या संसारसौख्याची राखरांगोळी करील! हें साहस तूं करूं नकोस.

लक्ष्मणसिंगः—धन्य धन्य दुर्गावती ! तूं स्त्रीजातीच्या स्वार्थत्यागाची बोलती चालती प्रतिमाच आहेस. अशा पूज्य स्त्रीरत्नाचें पाणिग्रहण करून मी त्याची अनास्था होऊ देईन तर परमेश्वर मला पाठमोरा होईल. आणि मला राज्याचा उपभोग कारागृहापेक्षांही दुःखदायक वाटेल. हा वैराग्याचा विचार मनांत आणला आहेस तो सोडून दे.

पद्मावतीः—(दुर्गावतीच्या गळ्यास मिठी मारून) नको नको ! दुर्गावती ! अशी औदार्यानें आम्हांला मारूं नकोस. आजपर्यंत तूं आणि मी शरीरानें दोन, परंतु मनानें एक अज्ञाच वागत आलों; आणि आतांच हा द्वैतभाव कां धरलास ? जशा पूर्वीं वागत आलों तशाच वागूं आणि आनंदानें राहूं. बाबासाहेब सांगतात, महाराज सांगतात, आणि मीही गळ्याची शपथ घालून प्रार्थना करितें.

पद ३३

राग भैरवी. ताल कवाली.

दे मज हें सखे । सोडूं नको तूं मला ॥ ध्रु० ॥

भाग्यभोगा सेवुं सहचरी । रमवुनि पतिमन । राहू सुखें प्रेमला ॥

आम्हां सर्वांची प्रार्थना मान्य केलीसना ? (दुर्गावती मानेनें होय असें सुचवते.) महाराज, माझ्या सखीच्या मनांत जो कांहीं संकोच राहिला असेल तो घालवण्याकरतां हिचा हात पुन्हां मीच आपल्या हातांत देतें. (तसें करते.) हो, या आनंदाच्या प्रसंगीं आणखी एक वधूवरांची जोडी माझ्याकडून हस्तसंमेलनाची अपेक्षा करित आहे. तेंही मंगलकार्य याच वेळीं करतें. (कलावतीचा हात विद्याधराच्या हातांत देते.) (हिरासिंगास वेऊन रामसिंग येतो.) हे कुमार हिरासिंग आले. कुमार, जसे दुर्गावतीचे तसे माझेही तुम्ही बंधु झालां ! बाबासाहेब, हे आमचे दादासाहेब तुमच्या भेटाला आणले आहेत ! (हिरासिंग सर्वास भेटतो.) महाराज, आतां आमच्या सर्व संकटांचा परिहार होऊन सर्वत्र आनंदीआनंद झाला आहे. आपलें आणखी कोणतें प्रिय व्हायचें राहिलें आहे ?

लक्ष्मणासंगः—नेहमीं जवळ रहाणाऱ्या तुम्ही दोघी संधिविग्रहाच्या देवता मला अनुकूल असल्यावर आणखी प्रिय व्हायचें तें कोणतें राहिलें ?

ऐतिहासिक-लेख-संग्रह.

या पुस्तकांत पटवर्धन सरदारांच्या जुन्या दप्तरांतील ऐतिहासिक महत्त्वाचे निवडक अस्तल कागदपत्र सालवारी लावून तारीख, महिना व सन् यांच्या अनुक्रमानें आम्ही छपीत आहों. प्रत्येक कागदावर तारीख, महिना व सन् घातलेला असतो आणि त्याखालीं अर्थांची फोड करणाऱ्या भरपूर टिपाही दिलेल्या असतात. शिवाय प्रत्येक प्रकरणास आंतील विषयाचें सुसंगत विवेचन करणारी एक एक प्रस्तावनाही जोडिलेली असते. पानिपताच्या युद्धापासून तों तहत बाजीरावांच्या अखेरीपर्यंतचा इतिहास या पुस्तकांत येत असून तो त्या त्या काळांतील पेशवे, प्रमुख मुत्सद्दी व सरदार यांच्याच शब्दांनीं वर्णिला जात आहे. आजपर्यंत या पुस्तकाचे दहा भाग प्रसिद्ध झाले आहेत. त्यांपैकी पहिले चार भाग शिळक नाहींत. पुढचे पांचव्यापासून अकराव्यापर्यंत सात भाग विक्रीस आहेत. दहा व अकरा या भागांची किंमत चार रुपये असून बाकी सर्व भागांची किंमत प्रत्येकीं ३ रु० आहे. शिवाय पोस्टेज प्रत्येक भागास ८५ निराळें पडेल.

ऐतिहासिक-लेख-संग्रहांतील-विषयानुक्रम.

भाग पहिला—सन १७६० जानेवारी ते १७६३ मेपर्यंत. नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकीर्दीची अखेर-माधवरावास पेशवाईची वखें-मोंगलांची पुण्यावर स्वारी-लढाया व तह-माधवराव व द्वादसाहेब यांमध्ये वितुष्ट-बोडन-दीची लढाई-समेट-राघोबाची पटवर्धन वगैरे सरदारांवर गैरमर्जी-मिरजेचा वेढा-मोंगलांची पुण्यावर दुसरी स्वारी-पुण्याचा विध्वंस-पेशव्यांची मोंगलाई-वर स्वारी. डे. अ. पृ. ४८०.

भाग दुसरा—सन १७६३ मे ते १७६४ डिसेंबरापर्यंत. राक्षसभुवनची लढाई-मोंगलांशीं तह-हैदरअल्लीचें मनोवेधक चरित्र-पेशव्यांची हैदरअल्लीवर पहिली स्वारी-रटेहळी-अनवटी, हावेरी येथील लढाया-सावनूरचें रक्षण-धार-वाडचा वेढा. डे. अ. पृ. ४८०.

भाग तिसरा—सन १७६४ डिसेंबर ते १७६९ ऑक्टोबरपर्यंत. अनंतपूर व बिदनूर येथील लढाया-हैदरअल्लीशीं तह-भोंसल्यावर पहिली स्वारी-तोतया प्रकरणाचा-उद्भव-राघोबाची गोहद वगैरे उत्तरप्रांतीं स्वारी-पेशव्यांची हैदरअल्ली-वर दुसरी स्वारी-शिरें-मदगिरी, चेनरायदुर्ग, येथील लढाया-तह-माधवराव व

राघोबा यांची आनंदवल्लीस भेट-थोडपची स्वारी व राघोबास कैद-भोंसल्यावर
सुतरी स्वारी. डे. अ. पृ. ४८०.

भाग चवथा—सन १७६९ ऑक्टोबर ते १७७३ ऑगस्टपर्यंत .
भोंसल्याशीं तह-हैदर अल्लीवर तिसरी स्वारी-कोल्हार, बाळापुर, नंदिदुर्ग
वगैरे ठिकाणीं लढाया-हैदराचा गोपाळरावावर छापा-निजगलचा वेढा-पेशवे
दशी येतात-गोपाळरावांचा मृत्यु-त्रिंबकराव मामाचे पराक्रम-मोतीतलावाची
लढाई-श्रीरंगपट्टणाचा वेढा-तह-बिनीवाल्यांची फत्तरगडावर स्वारी-जाटांशीं
लढाई-बादशहाची स्थापना-दिल्लीची लढाई-रोहिल्यांवर सूड-पेशव्यांचा अजार
व त्यांतील अनेक हृदयद्रावक प्रसंग-मृत्यु-रमाबाईंचे सहगमन-नारायणरा-
वाची पेशवाईची स्थापना-छोटी कारकीर्द व खून. डे. अ. पृ. ६००.

भाग पांचवा—स. १७७३ ऑगस्ट ते १७७६ जुलैपर्यंत. बारभाईंचे
कारस्थान-निजामअल्लीशीं लढाई व भेट-गंगाबाईंची स्थापना-कासेगांवची
लढाई-राघोबाचा पाठलाग-समेटाची खटपट व राघोबाचे पलायन-गुजराथची
मोहीम-इंग्रजांशीं लढाया-पुरंदरचा तह-कोळ्यांचा दंगा-प्रतिनिधींचा दंगा-
कोल्हापूरकरांशीं लढाया-तोतयाच्या बंडाची सुरुवात. डे. अ. पृ. ६००

भाग सहावा—१७७६ ऑगस्ट ते स. १७७८ एप्रिलपर्यंत. तोतयाच्या
बंडाचा बीमोड-परशुरामभाऊंची कोल्हापुरावर मोहीम-पांडुरंगरावांची धारवा-
डप्रांतीं स्वारी-सावशीची लढाई व सैन्याची वाताहत-परशुरामभाऊ कुमक्रेस
जातात-त्यांच्या गनीमी हालचाली-पालेगारांचे पारिपत्य-भाऊ व हरिपंत
यांच्या धारवाडप्रांतीं छावणी-हैदरअल्लीवर पांचवी स्वारी-महादाजी शिंद्यांची
कोल्हापुरावर स्वारी-मोरोबादादांचे कारस्थान-उभारणी व चलती-कर्नाट-
राज्या फौजा देशीं येतात. डे. अ. पृ. ६००.

भाग सातवा—सन १७७८ एप्रिल ते १७८४ एप्रिलपर्यंत. मोरोबादादांचे
कारस्थान (उत्तरार्ध) व पारिपत्य-दरबारची डळमळ-परशुरामभाऊ स्वारीस
निघतात-बेरड-बंडखोरांचा दंगा-भाऊंची सुरापुरावर स्वारी-इंग्रजांची
पुण्यावर स्वारी-पराजय व बडगांवचा तह-करवीरकरांचा बंदोबस्त-कितूर-
कराचे पारिपत्य-इंग्रजांशीं तिसरा विघाड-इंग्रज गुजराथ व्यापितात-वसई व
कल्याण घेतात-पुण्यावर चालून येतात-पटवर्धनांशीं निकगनें लढतात-रस-

देची लूट व पीछेहाट-सालबाईचा तह-स्वस्थतेचीं दोन वर्षे-काशीया-
करवीरकरांचा पुन्हां बंदोबस्त व तह. डे. अ. पृ. ६१०.

भाग आठवा—स. १७८४ मे पासून १८११ फेब्रुवारीपर्यंत-मराठे
मोंगल यांच्या यादगोर येथे भेटी-टिपूचा नरगुंदास वेढा-नरगुंदाकरांची म
-परशुरामभाऊ कुमकेस येतात-झटापटी-तह-टिपू दगा करून नरगुंदा
किचूर घेतो-टिपूवर पहिली मोहीम-होळकर व बेहरे किचूर प्रांती येतात-म
व मोंगल यांच्या पुनः भेटी-बदामी-अद्वानी-टिपू मराठे व मोंगल यांस
घालून हैराण करितो-तह-स्वस्थतेचीं पुनः तीन वर्षे-पेशवे नाशिकास जातात
परभू ग्रामण्यप्रकरण पुन्हा उद्भवते-सोनार व वेदोक्त-टिपूवर दुसरी मोहीम-मर
मोंगल व इंग्रज एकत्र होतात-परशुरामभाऊंचा धारवाडा-निकरगच्च
लढाया-इंग्रजांची मर्दुमी-चातेन्या, पेट, रेवणी व खंदक यांवर हल्ले. डे.अ. पृ. ६००

भाग नववा—स. १७९१ मार्च ते १७९६ नोव्हेंबरपर्यंत. धारवाड
कार्यज होते-म्हैसूरच्या राज्यावर स्वारी-बांकी नबाबाचा पराजय-इंग्रजांची
श्रारंगपट्टणावर स्वारी व पीछेहाट-इंग्रजा व मराठी लष्करांच्या भेटी-इंग्रजांचा
पट्टणास वेढा-घाशीराम कोतवाल-पाटीलबाबा देशीं येतात-श्रीमंतांची रुष्णा-
स्नानार्थ स्वारी-सातान्यास महाराजांची भेट-टिपूशीं तह-पाटीलबाबांचा पुण्यास
मुकाम-बकीलमुतलखी-नानाशीं वैमनस्य-सचिव प्रकरण-गायकवाडांची
सरदारी-पाटीलबाबांचा मृत्यु-अळत्याची लढाई-करवीरकरांवर मोहीम-
खड्याची लढाई-सवाईरावसाहेबांचा मृत्यु-बाजीरावसाहेब पुण्यास येतात.-
शिंद्यांचे प्राबल्य-नाना सातान्यास जातात-शेणवी कारभारी व पटवर्धन
सरदार यांचा मिलाफ-त्रिमाजीआप्पाची स्थापना व छोटी कारकीर्द-नाना
वाडस जातात-महाडाकडे पळतात-महाडचे कारस्थान-शेणवी व पटवर्धन
यांचा पाडाव-परशुरामभाऊंस केद. डे. अ. पृष्ठे ६००.

भाग दहावा—स १७९६ डिसेंबर ते १७९८ डिसेंबर अखेर. बाजीराव-
साहेबांची स्थापना-नबाब, भोसले, शिंदे, होळकर यांच्या लष्करांचा पुण्यास
मुकाम-पेशवे व शिंदे यांजविषयीं नानांचा बेभरंवसा-शिंद्याकडून नानांच्या
द्रव्यहरणाची सुरुवात-नबाब, शिंदे व भोसले यांचे लढे व समजूत-काशीराव
होळकरांस सरदारीची वखे-खुन्या मुरलीधर-मल्हारराव होळकरावर छापा व
मृत्यु-नाना व शिंदे यांत द्रव्यमूलक वितुष्ट-मुक्तीराची दगलवाजी